

DA ODZVONI ((NASILJU))

*Smjernice za kreiranje sigurnog
školskog prostora za rodne različitosti*

*Istraživanje o diskriminaciji transrodnih i rodno
varijantnih učenika/ca u srednjim školama Crne Gore*

Autori/ke:

Jovan Ulićević

Marica Vlahović

Izdavač:

Asocijacija Spektra

Ulica Vučedolska 9.

81000 Podgorica

Za izdavača:

Jovan Ulićević

Dizajn i grafička priprema za štampu:

Božidarka Sjekloća

Štampa

Studio Branko

Ova publikacija je nastala kroz projekat "Koalicija protiv vršnjačkog nasilja u crnogorskim školama" koji finansira Delegacija Evropske Unije u Crnoj Gori. Delegacija Evropske Unije u Crnoj Gori ne dijeli nužno stavove iznesene u ovoj publikaciji.

MINISTARSTVO
JAVNE UPRAVE

Projekat je dijelom podržan od strane Vlade Crne Gore, podsredstvom Ministarstva javne uprave. Ministarstvo ne dijeli nužno stavove iznesene u ovoj publikaciji.

DA ODZVONI ((NASILJU))

*Smjernice za kreiranje sigurnog
školskog prostora za rodne različitosti*

*Istraživanje o diskriminaciji transrodnih i
rodno varijantnih učenika/ca u srednjim školama Crne Gore*

7

IDENTITETI I
TERMINOLOGIJA

11

SMJERNICE ZA
PREVENCIJU
VRŠNJAČKOG NASILJA
I DISKRIMINACIJE
PREMA TRANSRODNI
I RODNO VARIJANTNIM
OSOBAMA U SREDNJIM
ŠKOLAMA

17

MEĐUNARODNI
ZAKONODAVNI
OKVIR I PREPORUKE

14

LJUDSKA PRAVA
TRANSRODNIH,
RODNO VARIJANTNIH
I INTERPOLNIH OSOBA
U CRNOJ GORI

38

STAVOVI
SREDNJOŠKOLACA/KI
O TRANS OSOBAMA

44

VRŠNJAČKO
NASILJE

50 Anex 1

UPITNIK O STAVOVIMA
SREDNJOŠKOLACA/KI
O RODNO I POLNO
RAZLIČITIM
UČENICIMA/KAMA

49

ZAKLJUČAK

SADRŽAJ

18

TRANSRODNE
I RODNO
VARIJANTNE
OSOBE U
OBRAZOVNIM
SISTEMIMA

22

ISTRAŽIVANJE
O STEPENU
DISKRIMINACIJE
TRANSRODNIH I
RODNO VARIJANTNIH
UČENIKA/CA U
SREDNJIM ŠKOLAMA

26

REZULTATI
ISTRAŽIVANJA

31

RODNE
ULOGE

61

Anex 2

PITANJA
KORIŠĆENA U
FOKUS GRUPAMA

62

Anex 3

PITANJA KORIŠĆENA
U DUBINSKIM
INTERVJUIMA

64

Anex 4

KORIŠĆENA
LITERATURA

66

- O AUTORKAMA/IMA
- O ASOCIJACIJI
SPEKTRA

UVOD

U Crnoj Gori, transrodne i rodno varijantne osobe doživljavaju fizičko, psihičko, verbalno i/ili seksualno nasilje, isključivo zbog svoje rodne i polne različitosti, često počevši od porodice, zatim u školi, na poslu, u institucijama i društvu. Postoji značajan broj neprijavljenih slučajeva diskriminacije i nasilja nad transrodnim i rodno varijantnim osobama, a podaci dobijeni tokom terenskog rada Asocijacije Spektra, ukazuju da veliki broj ovih slučajeva čine mlade transrodne i rodno varijantne osobe koje doživljavaju nasilje i diskriminaciju u okviru obrazovnog sistema, ali i prilikom samog procesa "autovanja" porodici i svojoj bližoj i široj okolini.

Mnoge mlade trans osobe su često u situaciji da doživljavaju visok stepen vršnjačkog nasilja u školama zbog svog rodnog identiteta i/ili rodnog izražavanja, usljed čega se nerijetko dešava da napuštaju obrazovni sistem, što ih dalje marginalizuje u pogledu šansi za pronalaženje adekvatnog zaposlenja. Ovo su samo neki od faktora koji dovode do povišenih rizika od socijalnog isključivanja transrodnih i rodno varijantnih osoba. Mlade trans osobe su u značajnom riziku od vršnjačkog nasilja u školi,¹ zlostavljanja, samodestruktivnog ponašanja, i samoubistva², kao i verbalnog i fizičkog zlostavljanja u njihovim porodicama.³ Mlade interpolne osobe mogu se suočiti sa izrazitim nelagodnostima i neprijatnostima u svim onim situacijama u kojima je neophodno da pokažu svoje tijelo - prilikom sistematskih pregleda, u svlačionicama, školskim kupatilima, bazenima itd. Mnoge interpolne osobe takođe prekidaju obrazovanje upravo iz razloga da se ne bi izlagale vršnjačkom nasilju.

Istraživanje sadržano u ovoj publikaciji, predstavlja prvo istraživanje koje se konkretno bavi diskriminacijom transrodnih i rodno varijantnih učenika/ca u srednjim školama, kroz ispitivanje stavova srednjoškolaca/ki prema rodnim različitostima, ali i iskustava transrodnih i rodno varijantnih osoba u obrazovnom sistemu. Ovakvo sveobuhvatno istraživanje predstavlja osnovu za dalja istraživanja koja će omogućiti kreiranje sigurnog okruženja u srednjim školama, ne samo za transrodne i rodno varijantne učenike/ce, već sve učenike/ce koji/e doživljavaju nasilje i diskriminaciju na osnovu svog percipiranog roda i rodnog izražavanja. Smjernice date u ovoj publikaciji, imaju za cilj da ukažu na neophodne mjere koje mogu implementirati srednje škole, kako bi učinile školske prostore sigurnim za sve transrodne i rodno varijantne učenike/ce, ali i sve one učenike/ce koji/e zbog svog roda, rodnog izražavanja i/ili pola jesu ranjiviji u odnosu na vršnjačko nasilje.

Ova publikacija nastala je u sklopu projekta "Akcija za TRANSformaciju škola" podržanog kroz projekat "Koalicija protiv vršnjačkog nasilja u crnogorskim školama" koji realizuju NVO Udruženje Roditelji, NVO Juventas, Unija srednjoškolaca Crne Gore, Centar za podršku lokalnom i regionalnom razvoju, a finansira Evropska Unija pod sredstvom Delegacije EU u Crnoj Gori. Kvalitativni dio istraživanja podržan je od strane Stonewall international.

1 Kosciw, J. G., & Diaz, E. M. (2005). The 2005 National School Climate Survey. New York: Gay Lesbian and Straight Education Network.

2 Brooks, F. L. (2005). Transgender behavior in boys: The social work response. Doctoral dissertation, Simmons College School of Social Work.

3 Grossman, A. H., D'Augelli, A. R., Howell, T. J., & Hubbard, S. (2005). Parent's reactions to transgender youth's gender nonconforming expression and identity. *Journal of Gay and Lesbian Social Services*, 18(1), 3-16.

IDENTITETI I TERMINOLOGIJA⁴

POL predstavlja skup tjelesnih karakteristika na osnovu kojih nam društvo dodjeljuje jednu kategoriju: muški ili ženski pol. Te karakteristike su: polni hromozomi, polne žlijezde i hormoni, spoljašnji i unutaršnji polni organi, kao i sekundarne polne karakteristike.

Muški pol tradicionalno u medicini podrazumijeva XY polne hromozome, viši nivo testosterona, testise, prostatu i penis, kao i veću maljavost, bradu, „muški tip građe“ - uže kukove, šira ramena, razvijeniju muskulaturu.

Ženski pol medicina opisuje posjedovanjem XX polnih hromozoma, višim nivoom estrogena, jajnika, materice i vagine, kao i manjom maljavošću, nedostatkom dlaka na licu, „ženskim tipom građe“ - širi kukovi, uža ramena, dojke, nerazvijena muskulatura.

Postoje muškarci koji nemaju malje, nemaju bradu ili imaju rijetku bradu, imaju šire kukove i uža ramena, imaju više masti, manje razvijenu muskulaturu, visocije glasove, kao i penise različitih veličina.

Postoje muškarci koji su rođeni sa 45 XO, 47XXY, 45X/46XX, 46XY/47 hromozomima; koji imaju testise razvijene u različitom stepenu, imaju ostatke jajnika, dok neki imaju vagine. Neke osobe su rođene sa XY hromozomima, ali im od samog rođenja tijelo ima tipičan ženski izgled. Muškarci koji su rođeni sa različitim varijacijama polnih karakteristika koje su opisane se zovu **interpolni muškarci**. Nekada, na rođenju, ljekari/ke odluče da je ovakva beba „nedefinisanog“ pola, te da joj je najbolje odrediti ženski pol, pa urade operacije „korekcije pola“. U mnogo slučajeva ovakve bebe kad odrastu shvate da se osjećaju kao muškarci (često ni ne znajući šta im je urađeno pri rođenju), te uđu u proces **prilagođavanja pola**.

Neki muškarci se rode kao bebe koje su tipično opisane kao bebe ženskog pola, a kasnije tokom života shvate da se osjećaju kao muškarci. Ove osobe se zovu **trans muškarci**. Neki trans muškarci odluče da uđu u proces **prilagođavanja pola**, a neki ipak ne, ali odluče da žive kao muškarci, bez fizičkih promjena.

⁴ Asocijacija Spektra je za potrebe edukacije institucija i opšte javnosti, a uz konsultaciju transrodne i interpolne zajednice Crne Gore i regiona, razvila terminologiju koja na poštujući i adekvatan način adresira živote i stvarnosti transrodnih i interpolnih osoba.

Postoje žene koje imaju malje, imaju dlake po licu, imaju uže kukove i šira ramena, imaju manje masti, više razvijenu muskulaturu, dublje glasove, kao i vagine koje različito izgledaju.

Postoje žene koje su rođene sa 45 XO, 47XXY, 45X/46XX, 46XY/47 hromozomina; koji imaju jajnike razvijene u različitom stepenu, imaju unutrašnje testise, dok neke imaju penise. Neke žene su rođene sa XX hromozomima, ali im od samog rođenja tijelo ima tipičan muški izgled. Žene koje imaju neke od navedenih varijacija polnih karakteristika se zovu **interpolne žene**. Nekada, na rođenju, ljekari/ke procijene da je ovakva beba „nedefinisanog“ pola, te da joj je najbolje odrediti muški pol, pa urade operacije „korekcije pola“. U mnogo slučajeva ovakve bebe kad odrastu shvate da se osjećaju kao žene (često ni ne znajući šta im je urađeno pri rođenju), te uđu u proces **prilagođavanja pola**.

Neke žene se rode kao bebe koje su tipično opisane kao bebe muškog pola, a kasnije tokom života shvate da se osjećaju kao žene. Ove osobe se zovu **trans žene**. Neke trans žene odluče da uđu u proces **prilagođavanja pola**, a neke ipak ne, ali odluče da žive kao žene, bez fizičkih promjena.

Neke trans osobe osjećaju nezadovoljstvo svojim tijelom, koje se u literaturi naziva **RODNA DISFORIJA**. Rodna disforija predstavlja opisni termin koji se odnosi na afektivno/kognitivno nezadovoljstvo osobe pripisanom rodnom koji oslikava pol pripisan na rođenju. Kada se koristi kao dijagnostička kategorija, rodna disforija se preciznije definiše i specifično odnosi na distres koji može pratiti inkongruenciju između doživljenog/izražavanog i pripisanog roda osobe.⁵ Neophodno je napomenuti da rodnu disforiju ne osjećaju sve osobe koje ulaze u proces prilagođavanja pola, ali je važno imati na umu da neke osobe osjećaju, naročito prilikom pristupanja uslugama koje zahtijevaju kontakt sa tijelom (pr. zdravstvenim) ili prilikom razgovora koji se bave tijelom, rodnim izražavanjem i/ili izgledom.

Zbog nedovoljnog poznavanja transrodnosti, velikog stepena neinformisanosti i postojanja relevantnih istraživanja u prvoj polovini XX vijeka, transrodnost je 1948. godine klasifikovana kao mentalni poremećaj od strane Svjetske zdravstvene organizacije. Nedavna revizija *Međunarodne klasifikacije*

⁵ American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistic manual of mental disorders*, 5th edition. Arlington: American Psychiatric association.

bolesti MKD -11 (ICD-11⁶), koju je izdala Svjetska zdravstvena organizacija (SZO) u junu 2018. godine, napravila je značajnu promjenu kad su transrodni identiteti u pitanju.⁷ Naime, transrodnost je uklonjena sa liste mentalnih poremećaja u kojoj je do revizije MKD-a, bila klasifikovana pod šifrom F.64. *Transsexualismus*, te prenesena u domen polnog i reproduktivnog zdravlja, uz novu dijagnozu „**RODNA INKONGRUENCIJA**“. Ovakva odluka je donesena nakon višegodišnjih istraživanja koja su dokazala da rodna različitost u odnosu na pol dodijeljen rođenjem ne predstavlja mentalni poremećaj, dok je zadržavanje nove dijagnoze imalo za cilj osiguravanje pristupa adekvatnoj zdravstvenoj zaštiti za one transrodne osobe kojima su transspecifične zdravstvene usluge potrebne. Mnogi termini kojima su ranije opisivane transrodne osobe, naročito u oblasti mentalnog zdravlja, danas se smatraju prevaziđenim i uvredljivim.⁸

Proces prilagođavanja pola može podrazumijevati uzimanje hormonske terapije, neke od operacija (npr. uklanjanje grudi/ ugradnju grudi; operacije uklanjanja reproduktivnih organa i/ili rekonstrukciju polnih organa – pravljenje vagine ili penisa); može podrazumijevati sve to zajedno, ali i ništa od ovoga, već samo življenje u društvu onako kako se osoba osjeća. Odluka o ulasku u proces prilagođavanja pola zavisi od mnogo faktora, ne isključivo od želje osobe da pristupi intervencijama prilagođavanja svog tijela. Nekada osoba odluči da ne uđe u proces prilagođavanja pola zbog visokog nivoa nasilja koji doživljava i straha od intenziviranja istog, teške finansijske situacije i straha od nemogućnosti zapošljavanja, nemogućnosti pristupa adekvatnoj zdravstvenoj zaštiti, zdravstvenih razloga, izostanka podrške u okolini, straha od dalje diskriminacije, i mnogih drugih. Odluka o ulasku u tranziciju, kao i o intervencijama kojima osoba želi da pristupi, jako je kompleksna i nosi određene specifičnosti karakteristične za svaku osobu individualno.

IDENTITET je unutrašnji osjećaj kojim osoba sebe doživljava rodno. Podrazumijeva sopstveni osjećaj identiteta kao maskulinog, femininog ili neke od kombinacija istih.⁹ Rodni identiteti

može biti isti ili drugačiji od pola pripisanog na rođenju.¹⁰

Osoba može da se rodi kao beba ženskog pola i da se osjeća kao žena. Ova osoba je **CISRODNA ŽENA**.

Osoba može da se rodi kao beba muškog pola i da se osjeća kao muškarac. Ova osoba je **CISRODAN MUŠKARAC**.

TRANSRODNE OSOBE su osobe čiji se rodni identitet i/ili rodno izražavanje razlikuju od društveno uslovljenih rodni normi vezanih uz pol pripisan na rođenju.¹¹

Osoba koja se rodila kao beba ženskog pola, ali se osjeća kao muškarac je **TRANS MUŠKARAC**.

Osoba koja se rodila kao beba muškog pola, ali se osjeća kao žena je **TRANS ŽENA**.

Osoba koja se rodila kao beba bilo kojeg pola, ali se ne osjeća ni kao muškarac ni kao žena, ili se osjeća i kao muškarac i kao žena, ili se definiše potpuno izvan binarnih (žensko-muških) normi je **NEBINARNA OSOBA**.

INTERPOLNE OSOBE su osobe čije polne karakteristike ne pripadaju jasno definisanoj muškoj ili ženskoj kategoriji, ili pripadaju objema kategorijama.¹²

Osoba koja se rodila kao beba različitih polnih varijacija, koje smo već opisali/e gore, a osjeća se kao žena je **INTERPOLNA ŽENA**.

Osoba koja se rodila kao beba različitih polnih varijacija, a osjeća se kao muškarac je **INTERPOLNI MUŠKARAC**.

Osoba koja se rodila kao beba različitih polnih varijacija, a ne osjeća se ni kao žena ni kao muškarac, ili se osjeća i kao žena i muškarac, ili se definiše potpuno izvan binarnih (žensko ili muško) normi, je **INTERPOLNA NEBINARNA OSOBA**.

INTERPOLNE OSOBE čiji je rodni identitet drugačiji od pola koji im je pripisan na rođenju, nazivaju se **INTERPOLNE TRANS OSOBE**.

Dakle, interpolnoj osobi može biti određen ženski pol na rođenju, ali je rod osobe muški.

6 ICD - International Classification of Diseases: <https://icd.who.int/en/>

7 World Health organization. (2018). WHO releases new International Classification of Diseases (ICD 11). Geneva.

8 Dakić.T. (2018) *Proces tranzicije rodno nenormativnih, transrodni i transpolnih osoba – perspektiva psihijatrije*, Medicinski aspekti prilagodbe spola: priručnik za medicinske stručnjake_inje I zdravstvene radnike_će o pružanju usluga I podrške trans osobama u procesu tranzicije. Sarajevski otvoreni centar

9 Morrow, D. F., Messinger, L. (2006). *Sexual Orientation and Gender Expression in Social Work Practice*, ISBN 0231501862

10 Campaign, Human Rights. "Sexual Orientation and Gender Identity Definitions".

11 Altilio, T., Otis-Green, S. (2011). Oxford Textbook of Palliative Social Work. Oxford University Press. p. 380. ISBN.

12 Ghattas, D.C. (2015): *How to be a great intersex ally: a toolkit for NGOs and decision makers*. ILGA Europe, OII Europe.

Ovakva osoba se zove **INTERPOLNI TRANS MUŠKARAC**.

S druge strane, interpolnoj osobi može biti određen muški pol na rođenju, ali je rod osobe ženski. Ovakva osoba se zove **INTERPOLNA TRANS ŽENA**.

RODNO IZRAŽAVANJE je način na koji izražavamo svoje rodne identitete. Osobe svih nabrojanih identiteta mogu izražavati sebe na različite načine.

Neke žene bilo kojeg rodnog identiteta i/ili polnih karakteristika (cisrodne, transrodne, interpolne) izražavaju sebe onako kako društvo percipira kao „ženstveno“, dok neke

Kakvo god rodno izražavanje da osoba ima, ono ne određuje njen rodni identitet niti govori o njoj kao osobi.

onako kako društvo percipira kao „maskulino“, neke miješano, a neke zavisno od osjećaja, raspoloženja i situacije. Isto važi i za muškarce (cisrodne, transrodne i interpolne).

SEKSUALNOST je potpuno odvojena od pola i rodnog identiteta.

SEKSUALNA ORIJENTACIJA podrazumijeva emotivnu, romantičnu i/ili seksualnu privlačnost ka jednom polu/rodu, nijednom polu/rodu, dva ili više pola/roda.¹³

HETEROSEKSUALNE OSOBE osjećaju emotivnu, romantičnu i/ili seksualnu privlačnost ka rodu i/ili rodnom izražavanju drugačijem od svog. *Primjera radi, žena bilo kojeg rodnog identiteta, rodnog izražavanja i/ili polnih karakteristika, koju privlače muškarci bilo da su cisrodni, transrodni i/ili interpolni, je heteroseksualna.*

HOMOSEKSUALNE OSOBE osjećaju emotivnu, romantičnu i/ili seksualnu privlačnost ka istom rodu. *Npr. Muškarac (bilo da je cisrodan, transrodan i/ili interpolan) kojeg privlače muškarci, bez obzira na njihov rodni identitet,*

¹³ American Psychological Association. (2008). Answers to your questions: For a better understanding of sexual orientation and homosexuality. Washington, DC: Author.

Sve navedene osobe mogu biti heteroseksualne (strejt), homoseksualne (gej i lezbejke), biseksualne, panseksualne, aseksualne ili ne definisati svoju seksualnost uopšte.

rodno izražavanje i/ili polne karakteristike, je homoseksualan (gej).

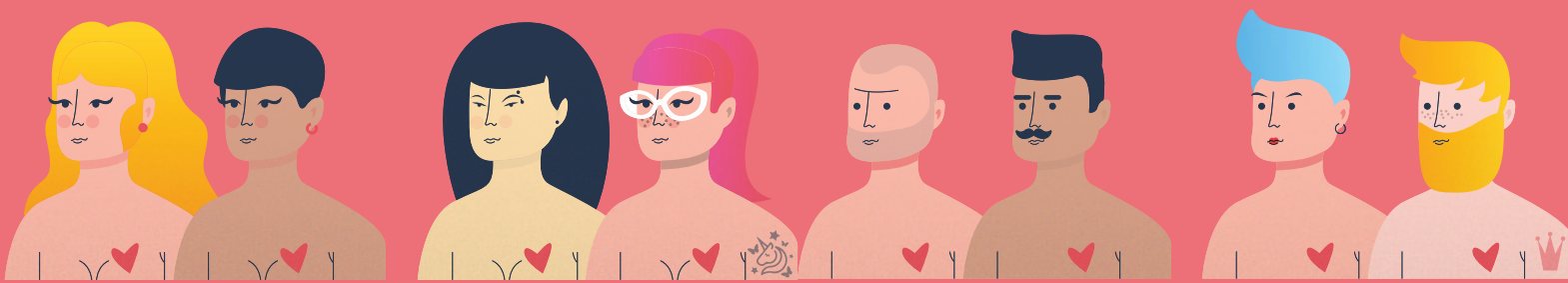
BISEKSUALNE OSOBE osjećaju emotivnu, romantičnu i/ili seksualnu privlačnost ka dva roda (muškom i ženskom). *Pr. Muškarac (cis, trans, inter) kojeg privlače i muškarci (cis, trans, inter) i žene (cis, trans, inter) je biseksualan.*

PANSEKSUALNE OSOBE osjećaju emotivnu, romantičnu i/ili seksualnu privlačnost ka više rodova i/ili rodnih izražavanja. *Pr. Žena, muškarac ili nebinarna osoba (bilo kojeg rodnog identiteta, rodnog izražavanja i/ili polnih karakteristika) kojeg/u privlače osobe nezavisno od roda/rodnog izražavanja/pola je panseksualna/an.*

ASEKSUALNE OSOBE mogu osjećati emotivnu i/ili romantičnu privlačnost prema drugim osobama, ali ova privlačnost ne mora biti realizovana kroz seksualnu praksu.

Važno je imati na umu da osoba definiše svoju seksualnu orijentaciju u skladu sa sopstvenom percepcijom sebe, te da nema šablona po kojem možemo pretpostaviti nečiju seksualnost. Seksualnost obuhvata mnoge aspekte života, kao što su privlačnost prema osobi, seksualnu praksu i sopstvenu seksualnu identifikaciju. Do skoro, istraživači/ce su se fokusirali/e u svojim istraživanjima samo na jedan od pomenutih aspekata ili dimenzija, kako bi lakše kategorizovali/e osobe. Međutim, to pojednostavljuje stvarnost. Npr. osoba se može identifikovati kao heteroseksualna, dok istovremeno svjedoči o povremenim odnosima sa partnerima/kama istog pola/roda.¹⁴

14 Kaestle, C. E. (2019) *Sexual Orientation Trajectories Based on Sexual Attractions, Partners and Identity: A Longitudinal Investigation From Adolescence Through Young Adulthood Using a U.S. Representative Sample*. <https://doi.org/10.1080/00224499.2019.1577351>

2 SMJERNICE ZA PREVENCIJU VRŠNJAČKOG NASILJA I DISKRIMINACIJE PREMA TRANSRODNIM I RODNO VARIJANTNIM OSOBAMA U SREDNJIM ŠKOLAMA

Potrebno je kreirati antidiskriminacione politike u srednjim školama sa ciljem zaštite učenika/ca od vršnjačkog nasilja zasnovanog na ličnim karakteristikama, a naročito rodno zasnovanog nasilja, a koje naročito targetira učenike/ce koji su zbog svog rodnom izražavanja, identiteta i/ili seksualne orijentacije percipirani kao neheteroseksualni/e i/ili transrodni/e.

Reflektujte na svoje stavove o rodu, polu i seksualnosti
- da bi se transrodni/e i rodno varijantni/e učenici/e osjećali/e sigurno u cilju traženja podrške i pomoći, neophodno je da osjećaju da je njihov identitet prihvaćen, te da nailaze na razumijevanje.

Podržite transrodne i rodno varijantne učenike/ce u korišćenju imena i ličnih zamjenica koje su izabrali/e - pružajući podršku na ovaj način, jasno se stavlja do znanja svim učenicima/cama u školskom okruženju transrodne i rodno varijantne osobe da prepoznajete njegov/njen rodni identitet i smatrate ga validnim, što smanjuje šansu za **POJAVOM VRŠNJAČKOG NASILJA**. Iskustvo je pokazalo da što veću podršku učenici/e imaju od osoba od autoriteta (nastavnog osoblja, pedagoga/škinja, psihologa/škinja, uprave škole), sa manjim stepenom nasilja se suočavaju od strane svojih vršnjaka/kinja.

Edukujte sebe i svoje kolege/inice o rodu, polu i seksualnosti kako biste imali/e potrebno znanje i vještine da pružite potrebne informacije i podršku transrodnim i rodno varijantnim učenicima/cama koji Vam se obraćaju za pomoć.

Budite upoznati/e sa mrežom podrške koja je dostupna transrodnim i rodno varijantnim osobama u Crnoj Gori kako biste mogli/e da uputite učenike/ce koji traže podršku na relevantne institucije i/ili organizacije kroz koje mogu da dobiju sveobuhvatnu podršku u procesu otkrivanja svog identiteta svojoj okolini, nošenju sa potencijalnim osjećajima nelagode, pristupanju procesu prilagođavanja pola za one koji/e to žele, kao i za mnoga druga pitanja od značaja.

Poštujte privatnost transrodnih i rodno varijantnih učenika/ca - nemojte dijeliti privatne informacije o rodnom identitetu i/ili seksualnosti učenika/ca ukoliko vam se povjere. Dijeljenje ovakvih informacija može dovesti do izrazitog nasilja, te je nekada za transrodne i rodno varijantne osobe najsigurnije da ne otkrivaju svoj identitet, dok se ne stvore povoljni uslovi da "autovanje" prođe na najsigurniji mogući način.

Pružite podršku porodici da prihvati rodni identitet, rodno izražavanje i/ili seksualnost transrodnih i rodno varijantnih učenika/ca. Porodici u većini slučajeva takođe treba podrška, jer se često mogu osjećati uplašeno, zbunjeno, tužno ili ljuto. Upravo iz ovih razloga, važno je pružiti podršku porodici, naravno, sa fokusom na potrebe i želje transrodne osobe.

Omogućite pristup prostorijama/toaletima/svlačionicama transrodnim i rodno varijantnim osobama u skladu sa njihovim rodnom identitetom, uz poštovanje njihove privatnosti i sigurnosti. Omogućavanje ulaska u ove prostore, nekad je od ključnog značaja za slanje jasne poruke prihvatanja transrodne osobe. Za neke osobe, ipak, pristup prostorijama u skladu sa rodom nije uvijek siguran, pa je važno pobrinuti se da se baš u ovakvim prostorima ne dešava nasilje, te pustiti osobu da odluči koje prostorije želi da koristi i u kojima se osjeća najsigurnije. Važno je ukazati podršku kroz pružanje mogućnosti izbora ovakvih prostorija uz garanciju sigurnosti.

Izbjegavajte da dijelite grupe u grupnom radu na osnovu roda - na ovaj način transrodni/e učenici/e mogu se osjetiti isključeno i izolovano, te kao da ne pripadaju nijednoj grupi, što može doprinijeti osjećaju srama i straha.

Uključite kategoriju roda prilikom izrade upitnika za učenike/ce, na taj način ćete dobiti tačnije podatke o ličnim karakteristikama učenika/ca, kao i omogućiti transrodnim i rodno varijantnim učenicima/cama da se osjećaju prepoznato i uvaženo.

Aktivno radite na kreiranju sigurnog školskog okruženja kroz stalno pokretanje razgovora o vršnjačkom nasilju, naročito onom zasnovanom na rodu, rodnom izražavanju i/ili seksualnosti. U tom smislu, značajno je adresirati sa učenicima/cama potencijalne predrasude koje imaju, stavove koji mogu biti korijen vršnjačkog nasilja, stavove o rodnim ulogama i normama, kao i stavove o oblicima, uzrocima i efektima nasilja.

Mapirajte manje sigurne lokacije u školskom okruženju u kojima je veća vjerovatnoća pojave vršnjačkog nasilja i posvetite pažnju upravo ovim lokacijama, kako bi se umanjila šansa za pojavu nasilja na ovakvim mjestima na kojima je teško učenicima/cama da dobiju pomoć u slučaju nasilja.

Sarađujte sa aktivistima/kinjama za ljudska prava transrodnih, rodno varijantnih i interpolnih osoba kroz održavanje edukativnih časova, razgovora, diskusija i radionica sa učenicima/cama. Ovakve aktivnosti mogu biti snažne alatke u borbi protiv diskriminacije i vršnjačkog nasilja.

U slučajevima nasilja važno je:

- Pružiti podršku uz puno prepoznavanje i poštovanje rodnog identiteta, rodnog izražavanja i/ili seksualnosti, ni u jednom momentu ne kriveći žrtvu ili dovodeći u pitanje vjerodostojnost osobinog svjedočenja
- Postarati se da naglasite osobi da nije kriva za nasilje, te da ga nije izazvala svojim rodnim izražavanjem ili otvorenošću po pitanju svog rodnog identiteta i/ili seksualnosti
- Ukoliko razgovarate sa roditeljima, nemojte otkrivati rodni identitet i/ili seksualnu orijentaciju učenika/ca bez njihove dozvole
- Nemojte konfrontirati žrtvu i nasilnika/cu - ovakve situacije dovode do dodatne traumatizacije žrtve i povećanja straha i srama zbog doživljavanja nasilja
- Uključite relevantne institucije i/ili organizacije koje u datom slučaju mogu pružiti adekvatnu podršku (policija, centar za socijalni rad, zdravstvene ustanove, nevladine organizacije sa ekspertizom na polju pružanja podrške transrodnim i rodno varijantnim osobama)

Sarađujte sa institucijama koje igraju ulogu u prevenciji i tretiranju nasilja kroz održavanje časova, razgovora, diskusija i radionica sa učenicima/cama od strane policijskih službenika/ca, medicinskih radnika/ca, socijalnih radnika/ca, psihologa/škinja koji/e su edukovani/e i imaju iskustva u radu sa transrodnim i rodno varijantnim osobama, a koji na ovakav način mogu povećati povjerenje transrodnih učenika/ca prema institucijama kako bi im se obratili/e u slučajevima nasilja i diskriminacije.

3 LJUDSKA PRAVA TRANSRODNIH, RODNO VARIJANTNIH I INTERPOLNIH OSOBA U CRNOJ GORI

Pravni okvir u Crnoj Gori u odnosu na prava LGBTI osoba je značajno napredovao u posljednjih 10 godina, od momenta započinjanja intenzivne javne diskusije o ljudskim pravima LGBTI osoba.¹⁵ Ovaj napredak ogleda se u značajnom stepenu smanjenja nivoa diskriminacije i nasilja prema LGBTI osobama, kao i znatno većem stepenu prihvatanja LGBTI osoba u društvu Crne Gore. U nastavku slijedi pregled zakonske regulative koja pruža zaštitu ljudskih prava transrodnim i interpolnim osobama, te slučajeva kršenja istih koji su i dalje prisutni u crnogorskom društvu kako na društvenom, tako i institucionalnom nivou.

Ustav Crne Gore garantuje zaštitu ljudskih prava i sloboda (čl. 6), zabranjuje izazivanje ili podsticanje mržnje po bilo kom osnovu (čl. 7), kao i direktnu i indirektnu diskriminaciju na bilo kom osnovu (čl. 8), kreirajući na taj način i osnovu za zaštitu ljudskih prava LGBTI osoba, te potvrđuje obavezu Crne Gore da poštuje međunarodne standarde u tom kontekstu. (čl. 9) Takođe, Ustav garantuje da se privremena ograničenja ljudskih prava i sloboda ni u kom slučaju ne mogu vršiti na osnovu pola, nacionalnosti, rase, vjere, jezika, etničkog ili društvenog porijekla, političkog ili drugog uvjerenja, imovnog stanja ili bilo kakvog drugog ličnog svojstva (čl. 25), a takođe propisuje i pravo na privatni i porodični život (čl. 40), te zaštitu dostojanstva i sigurnosti čovjeka, kao i fizičkog i psihičkog integriteta (čl. 28).¹⁶

Zakon o zabrani diskriminacije striktno zabranjuje diskriminaciju po osnovi *seksualne orijentacije, rodnog identiteta i interseksualnih karakteristika* (čl. 19), uz jasno objašnjenje navedenih pojmova. Dodatno, isti zakon definiše *govor mržnje* kao poseban oblik diskriminacije po navedenim osnovama (čl. 9a).¹⁷

15 2003. Godine, prva LGBT organizacija pod imenom "Slobodna duga" je započela svoje aktivno djelovanje. Sveobuhvatna diskusija o ljudskim pravima LGBTI osoba, započela je 2009. Godine, kada je NVO Juventas započela implementaciju projekta "Crna Gora - svijetla tačka na geji mapi".

16 Ustav Crne Gore, Službeni list Crne Gore, br. 1/2007 i 38/2013.

17 Zakon o zabrani diskriminacije, Službeni list Crne Gore, br. 46/2010, 40/2011 - dr. zakon, 18/2014 i 42/2017.

Krivični zakon definiše seksualnu orijentaciju i rodni identitet kao otežavajuće okolnosti u slučajevima *zločina iz mržnje*, kao i *govora mržnje* (čl. 41a i čl. 443).¹⁸

Zakon o rodnoj ravnopravnosti takođe garantuje zaštitu na osnovi rodnog identiteta, kroz zaštitu ne samo muškaraca i žena, već i *"osoba različitih rodni identiteta"* jednako u svim sferama socijalnog života, te zabranjuje diskriminaciju osobe na osnovi *"promjene pola"* (čl. 1 i čl. 4).¹⁹

Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti propisuje da socijalna i dječja zaštita ima za cilj unaprjeđenje kvaliteta života i osnaživanje za samostalan i produktivan život pojedinca i porodice, te u ostvarivanju ciljeva socijalne i dječije zaštite garantuje posebnu zaštitu djetetu, mladoj osobi, a zatim i odrasloj i staroj osobi koje je *žrtva zlostavljanja, zanemarivanja, nasilja u porodici i eksploatacije ili kod kojeg postoji opasnost da će postati žrtva; kojem je usljed posebnih okolnosti i socijalnog rizika potreban odgovarajući oblik socijalne zaštite* (čl. 4). Principi socijalne zaštite temelje se na: uvažavanje integriteta i dostojanstva korisnika/ce socijalne zaštite, zabrana diskriminacije, informisanja korisnika/ce, individualnog pristupa, aktivnog učestvovanja korisnika u kreiranju, izboru i korišćenju prava iz socijalne i dječije zaštite, uvažavanja najboljeg interesa korisnika, prevencije institucionalizacije i dostupnosti usluga u najmanje restriktivnom okruženju, pluralizma usluga i pružalaca usluga, partnerstva i udruživanja različitih nosilaca djelatnosti i programa, posebno na lokalnom nivou, transparentnosti (čl. 7).²⁰

Zakon o zdravstvenoj zaštiti garantuje pravo na zdravstvenu zaštitu "u skladu sa najvišim mogućim zdravstvenim standardima i postignućima moderne medicinske teorije i prakse", zabranjujući diskriminaciju po osnovi seksualne orijentacije i rodnog identiteta (čl. 4 i čl. 5).

Zakon o pravima pacijenta obezbjeđuje pravo na ljudsko dostojanstvo, fizički i mentalni integritet i poštovanje ljudskih prava (čl. 1).²¹

18 Krivični zakon, Službeni list Crne Gore, br. 70/2003, 13/2004, 47/2006 i Sl.CG. br. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011 - dr.zakon, 40/2013, 56/2013, 14/2015, 42/2015, 58/2015-dr. Zakon i 44/2017

19 Zakon o rodnoj ravnopravnosti, Službeni list Crne Gore, br. 46/2007 i Sl.CG. br. 73/2010 - dr.zakon, 40/2011 - dr. zakon i 35/2015

20 Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti, Službeni list Crne Gore, br. 27/2013, 1/2015, 42/2015, 47/2015, 56/2016, 66/2016, 1/2017, 31/2017 - odluka US, 42/2017 i 50/2017

21 Zakon o pravima pacijenta, Službeni list Crne Gore, br. 40/2010 i 40/2011 - dr. zakon

Zakon o zdravstvenom osiguranju pruža pravo transrodnim osobama na zdravstvenu zaštitu u pogledu procesa prilagođavanja pola, koja je pokrivena iz sredstava obaveznog zdravstvenog osiguranja u iznosu od 80% ukupnog troška (čl. 18).²²

Pravilnik o utvrđivanju medicinskih razloga za promjenu pola donesen je od strane Ministarstva zdravlja, te definiše kriterijume za pristup pravu na pokrivanje troškova procesa prilagođavanja pola kroz obavezno zdravstveno osiguranje. Na osnovu pravilnika, medicinski razlozi za promjenu pola osiguranog lica utvrđuju se: pregledom na nivou primarne zdravstvene zaštite, pregledom i dijagnostikovanjem doktora specijaliste interne medicine (opšta interna medicina, endokrinologija), doktora specijaliste hirurgije (opšta hirurgija, plastična i rekonstruktivna hirurgija, urologija i ginekologija), po potrebi i drugih doktora specijalista ili specijalista užih grana medicine, izvještajem psihijatra i psihologa, i socijalnom anamnezom socijalnog radnika. Mišljenje o postojanju medicinskih razloga za promjenu pola osiguranog lica daje konzilijum doktora medicine odgovarajuće specijalnosti Kliničkog centra Crne Gore. Pravilnik obezbjeđuje mogućnost pristupanja procesu prilagođavanja pola transrodnim osobama starijim od 16 godina.²³

Pravno prepoznanje roda u Crnoj Gori sprovodi se kroz implementaciju **Zakona o matičnim registrima (čl. 6)**²⁴ koji omogućava trans osobama da promijene oznaku pola, ali bez jasnih smjernica o samoj proceduri, što u praksi onemogućava transrodnim osobama promjenu oznake pola bez prethodno obavljene **sterilizacije**. Ovakva praksa je u potpunosti u suprotnosti sa međunarodnim pravom i presudama Evropskog suda za ljudska prava, koji je 2017. donio presudu kojom sterilizaciju i sve intervencije koje mogu dovesti do sterilizacije, uključujući hormonsku terapiju, kao preduslov za pravno prepoznavanje roda, smatra jasnim kršenjem ljudskih prava.²⁵ Upravo iz tog razloga, nova **Strategija za unapređenje kvaliteta života LGBTI osoba u Crnoj Gori za period 2019-2023.**, definiše kao jedan od strateških ciljeva kreiranje **Zakona o rodnom identitetu** koji će biti u potpunosti usklađen sa međunarodnim

22 Zakon o zdravstvenom osiguranju, Službeni list Crne Gore, br. 6/2016, 2/2017, 22/2017 i 13/2018

23 Pravilnik o utvrđivanju medicinskih razloga za promjenu pola, Službeni list Crne Gore, br. 14/2012

24 Zakon o matičnim registrima, Službeni list Crne Gore, br. 47/2008, 41/2010, 40/2011 - dr. zakon i 55/2016

25 Gattineau-Fattaccini, Thouin-Palat, Boucard, Fournier, J., & Pierrat, E. (2017). *Affaire A.P., Garçon et T Nicot c. France*

pravom i obavezama. Prijedlog Zakona o rodnom identitetu koji je predstavljen od strane LGBTIQ Asocijacije Queer Montenegro, NVO Juventas i Institut za pravne studije, a uz konsultacije sa Asocijacijom Spektra, predlaže model pravnog prepoznavanja roda bez medicinskih intervencija kao preduslova, te izričito zabranjuje sprovođenje hirurških intervencija korekcije pola (koje nisu zdravstveno indikovane) nad interpolnom djecom i odraslim osobama, bez njihovog pristanka.

Strategija za unapređenje kvaliteta života LGBTI osoba u Crnoj Gori za period 2019-2023, drugi je strateški dokument koji se bavi specifično ljudskim pravima LGBTI osoba u Crnoj Gori.²⁶ Strategija ima sveobuhvatan pristup ljudskim pravima LGBTI osoba u Crnoj Gori, te definiše strateške ciljeve i aktivnosti u sljedećim oblastima: društveno prihvatanje LGBTI osoba, bezbjednost i zaštita ljudskih prava LGBTI osoba, zapošljavanje i pristup radu, zdravstvena zaštita, socijalna zaštita i LGBTI turizam.

U oblasti **obrazovanja**, Strategija naglašava da je potrebno preduzeti nekoliko ključnih akcija kako bi se unaprijedio kvalitet života LGBTI osoba u oblasti obrazovanja:

- 1 podići obuhvat nastavnog osoblja osposobljenog za rad sa LGBTI osobama na minimalni nivo od 15% uz vođenje računa o ravnomjernoj geografskoj raspoređenosti obučenih nastavnika/ca
- 2 analizirati postojeće nastavnesadržaje obrazovnim ustanovama sa aspekta zastupljenosti LGBTI tematike i njihovog inkluzivnog karaktera, u odnosu na najboljeprakse zemalja EU
- 3 u školama je potrebno realizovatimjere za unapređenje uzajamne tolerancije i poštovanja, bez obzira na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet, kako bi se time doprinijelorješavanju problema maltretiranja LGBTI učenika/ca u školama
- 4 neophodno je ojačati inspeksijski nadzor u obrazovnim ustanovamakroz edukovanje prosvjetnih inspektora/kiu vezi sa primjenomrelevantnog zakonodavstva

26 Prva Strategija za unapređenje kvaliteta života LGBT osoba u Crnoj Gori bila je implementirana u periodu 2013-2018, te nije uključivala interpolne osobe, dok je ljudska prava transrodnih osoba tretirala samo u domenu zdravstvene zaštite.

U tom kontekstu, Strategija za unapređenje kvaliteta života LGBTI osoba u Crnoj Gori, za period 2019-2023., definiše sljedeći operativni cilj, kroz nekoliko mjera:

Operativni cilj 1.2: „Unaprijeđen kvalitet i nediskriminatorni karakter sistema obrazovanja u Crnoj Gori.“

Mjera 1.2.1: Edukovati nastavno osoblje u osnovnim i srednjim školama o pravima LGBTI osoba.

Mjera 1.2.2: Edukovati stručne saradnike u osnovnim i srednjim školama za pružanje psiho-socijalne podrške u procesu prihvatanja i integracije LGBTI učenika

Mjera 1.2.3: Sprovesti istraživanje o nasilju među vršnjacima po osnovu seksualne orijentacije, rodnog identiteta i/ili interseksualnih karakteristika u obrazovnim ustanovama.

Mjera 1.2.4: U sistemu praćenja i prevencije pojave nasilja među vršnjacima senzibilisati kadar i razviti sistem za prepoznavanje nasilja koje ima porijeklo u seksualnoj orijentaciji, rodnom identitetu i/ili interseksualnim karakteristikama u svim obrazovnim ustanovama.

Mjera 1.2.5: Uraditi uporednu analizu kvalitativne i kvantitativne zastupljenosti LGBTI tematike u nastavnim i programskim sadržajima u osnovnim i srednjim školama u kontekstu najboljih praksi zemalja EU.

Mjera 1.2.6: Kontinuirano sprovoditi kampanje za promociju tolerancije i nenasilja među školskom populacijom.

Mjera 1.2.7: Edukovati prosvjetne inspektore o normativnom okviru kojim se štite ljudska prava LGBTI osoba.

4 MEĐUNARODNI ZAKONODAVNI OKVIR I PREPORUKE

Za ljudska prava transrodnih i interpolnih osoba od velikog su značaja međunarodna dokumenta, koja predstavljaju osnovu za poštovanje ljudskih prava rodno i polno različitih osoba, a na kojima se temelje pravna i strateška dokumenta Crne Gore:

- **Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda**²⁷ (Rim 04.11.1950.godine) kojom se uređuje zabrana diskriminacije i uživanje prava i sloboda bez diskriminacije po bilo kom osnovu, kao što su pol, rasa, boja kože, jezik, vjeroispovjest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, veza s nekom nacionalnom manjinom, imovno stanje, rođenje ili drugi status;
- **Preporuka Komiteta ministara Savjeta Evrope državama članicama**²⁸ br. (2010)/5, o mjerama za suzbijanje diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, kojima se preporučuje ukidanje zakonodavnih i drugih mjera koje za posljedicu imaju diskriminaciju LGBT osoba, kao i da usvoje i sprovedu mjere koje će služiti borbi protiv diskriminacije, poštovanju ljudskih prava i promovisanju tolerancije ;
- **Rezolucija Evropskog parlamenta o pravima interpolnih osoba (2018(2878) (RSP))**²⁹, kojom se sve Evropska Komisija i sve države članice pozivaju na kreiranje legislative koja će regulisati ljudska prava interpolnih osoba, oštro osuđuje operativne zahvate „normalizacije“ nad interpolnim osobama, ukazuje na neophodnost obezbjeđivanja adekvatne zdravstvene i socijalne zaštite, poziva na depatologizaciju interpolnih osoba, te ukazuje na značaj saradnje između država članica i organizacija koje se

27 The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Rome, 1950. Dostupno na: <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=basictexts&c>

28 Recommendation CM/Rec(2010)5 of the Committee of Ministers to member states on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation or gender identity, Dostupno na: <https://www.coe.int/en/web/sogi/rec-2010-5>

29 European parliament resolution on rights of intersex persons (2018)2878(RSP)), Dostupno na: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2019-0128_EN.html?redirect

bave zaštitom i promocijom ljudskih prava interpolnih osoba, te podrške radu ovakvih organizacija;

- **Rezolucija Parlamentarne skupštine Savjeta Evrope 2191 (2017) o promociji ljudskih prava i eliminaciji diskriminacije prema interpolnim osobama**³⁰, poziva države članice da rade na podizanju svijesti o diskriminaciji interpolnih osoba, zabrane medicinske intervencije „normalizacije“ bez prethodne saglasnosti interpolnih osoba, a koje nisu zdravstveno indikovane, unaprijedi pristup zdravstvenoj zaštiti interpolnih osoba, obezbijedi pravno priznanje roda bazirano na samoodređenju, te dalje radi na eliminaciji diskriminacije interpolnih osoba kroz sprovođenje istraživanja i kampanja podizanja svijesti;
- **Rezolucija Parlamentarne skupštine Savjeta Evrope 2048 (2015): Diskriminacija trans osoba u Evropi**³¹, poziva zemlje članice da obezbijede adekvatne mehanizme u borbi protiv diskriminacije transrodnih osoba, sprovede istraživanja o diskriminaciji trans osoba, uključe organizacije koje se bave zaštitom i promocijom ljudskih prava transrodnih osoba u kreiranje i sprovođenje politika koje se tiču ljudskih prava trans osoba, te da obezbijede adekvatan pristup pravnoj zaštiti, pravnom prepoznavanju roda na temelju samoodređenja, kao i sprovede kampanje podizanja svijesti i edukacije profesionalaca/kinja različitih struka, a u vezi sa ljudskim pravima transrodnih osoba;
- **CEDAW - Komitet za eliminaciju diskriminacije prema ženama**, u svojim zaključnim preporukama 2017, upućenih Crnoj Gori, navodi da je neophodno da Vlada pokaže nultu toleranciju u odnosu na diskriminaciju i nasilje prema LBT ženama, sa adekvatnim kaznama za počinioceljeljke.³²

30 Council of Europe Parliamentary Assembly Resolution 2191 (2017): Promoting the human rights of and eliminating discrimination against intersex people, Dostupno na: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=24232&lang=en>

31 Council of Europe Parliamentary Assembly Resolution 2048 (2015): Discrimination against transgender people in Europe, Dostupno na: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=21736>

32 Concluding observations on the second periodic report of Montenegro, Committee of the Elimination of Discrimination against Women, 21st July 2017. Dostupno online na: <http://docstore.ohchr.org/SelfServices>

5 TRANSRODNE I RODNO VARIJANTNE OSOBE U OBRAZOVNIM SISTEMIMA

Transrodne osobe, naročito mlade osobe, često su suočene sa raznim nelagodnim osjećajima po pitanju svog rodnog identiteta, usljed snažne stigme koja i dalje postoji u društvu oko svih onih koji su rodno i/ili polno drugačiji. Nacionalno LGBT istraživanje sprovedeno u Velikoj Britaniji 2018. godine³³, koje je uključilo 15000 mladih transrodnih i nebinarnih osoba, ukazalo je na sljedeće zabrinjavajuće podatke:

69% trans ispitanika/ca starosti 16-17 godina, daju podatke da nijesu u mogućnosti da žive autentično svoje identitete, zbog straha od negativne reakcije okoline.

68% trans ispitanika/ca ukazuje da nastavno osoblje u njihovim školama nema znanje i razumijevanje o problemima sa kojima se suočavaju trans učenici/e

14% trans ispitanika/ca starosti 16-17 godina, kao i 13% starosti 18-24 godine je bilo prinuđeno da prođe ili je bilo nuđeno a prođe konverzionu terapiju³⁴, koja je danas u mnogim zemljama zakonom zabranjena i smatra se oštrim kršenjem ljudskih prava

Ovakvi podaci mogu se dopuniti sa podatkom da 96% trans mladih daje podatak da je nekad pristupilo samopovređivanju, te da je 48% trans odraslih pokušalo u nekom momentu da izvrši samoubistvo.³⁵

Mnoga istraživanja ukazuju na činjenicu da transrodni/e i rodno varijantni/e učenici/e doživljavaju diskriminaciju i nasilje u školama na svakodnevnoj bazi. Nasilje se manifestuje kroz fizičko, psihičko, verbalno i seksualno nasilje, negativne komentare, ismijavanje, ignorisanje, isključivanje, ucjene, kao i cyber nasilje. Ovakvo okruženje dovodi do osjećanja nesigurnosti u školi, nevoljnog odlaska u školu, izbjegavanja časova, ranog napuštanja škole (što značajno otežava kasnije zapošljavanje), odustajanja od daljeg školovanja, niskog samopoštovanja, ugroženog mentalnog zdravlja, te pojava poput depresije,

³⁴ Konverzion terapija je pseudonaučna praksa koja podrazumijeva pokušaje da se nečija seksualna orijentacija ili rodni identitet izmijeni. Počiva na nehumanim i vrlo traumatičnim metodama. Tehnike korištene u terapiji konverzije u Sjedinjenim Državama i zapadnoj Europi uključuju lobotomije, hemijsku kastraciju s hormonskim liječenjem; averzivni tretmani, kao "primjena električnog udara na ruke i / ili genitalije"; lijekove koji izazivaju mučninu koji se primjenjuju istovremeno s predstavljanjem homoerotskih stimulusa"; i "masturbacijsko obnavljanje". Novije kliničke tehnike korištene u Sjedinjenim Državama ograničene su na savjetovanje, vizualizaciju, obuku socijalnih vještina, psihoanalitičku terapiju i duhovne intervencije poput „molitve i grupne podrške i pritiska“, iako postoje izvještaji o averzivnim tretmanima kroz nelicencirane prakse već od devedesetih godina.

³⁵ J. McNeal, L. Bailey, S. Ellis, J. Morton, M. Raegan. Trans Mental Health Study. 2012. Dostupno na: https://www.gires.org.uk/wp-content/uploads/2014/08/trans_mh_study.pdf

³³ National LGBT Survey, Government Equality Office, 2018. Dostupno na: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/721704/LGBT-survey-research-report.pdf

anksioznosti, samopovređivanja i suicidalnosti ili čak pokušaja suicida.³⁶

U toku prethodnih godina, više analiza koje adresiraju obrazovni sistem u oblasti zaštite ljudskih prava LGBT osoba je sprovedeno, koja jasno ukazuju na diskriminaciju na koju nailaze svi/e oni/e učenici/e koji se razlikuju po svom rodnom identitetu, rodnom izražavanju i/ili percipiranoj seksualnoj orijentaciji.

Istraživanje među srednjoškolcima o stavovima u vezi sa seksualnošću, seksualnom orijentacijom i partnerskim odnosima, sprovedeno je od strane NVO Juventas, 2013. Godine³⁷, na uzorku od 1599 srednjoškolaca/ki iz cijele Crne Gore. Rezultati istraživanja ukazali su na visok nivo socijalne distance među učenicima/cama, kao i visok nivo homofobije, transfobije i nasilja, koje često nije vidljivo. Podaci iz istraživanja ukazuju da 50.8% učenika/ca smatra da je homoseksualnost poremećaj, 44.2% ne bi prihvatilo druga/ricu iz odjeljenja ukoliko bi saznali da je LGBT, 24.3% bi prekinulo svaki kontakt sa svojim LGBT prijateljem/icom, dok bi samo 13.9% prihvatilo seksualnu orijentaciju ili rodni identitet bliskog/e prijatelja/ice. Kada je u pitanju sigurnost, 63% ispitanika/ca tvrdi da je čulo da je učenik/ca doživio/la podsmijavanje zbog svoje seksualne orijentacije ili rodnog identiteta; 53.5% je čulo za uvrede; 22.7% za fizički napad na LGBT učenike/ce, dok 29.8% zna LGBT učenike/ce koji su doživjeli prijetnje.

Kvalitativno istraživanje o položaju LGBT mladih u srednjim školama iz perspektive profesionalaca koji rade u stručnim službama u srednjim školama³⁸ pokazalo je visok stepen nevidljivosti LGBT učenika/ca, s malim brojem onih koji traže podršku u školskom okruženju koje karakteriše visok stepen tolerancije na homofobiju i transfobiju. Većina nastavnika/ca ne dovodi u pitanje načine na koje njihovi stavovi utiču na razvoj obrazovnog sistema. Međutim, istraživanje je pokazalo i visok stepen spremnosti stručnjaka/kinja koje rade u psihološko-pedagoškim službama da pruže podršku i doprinesu stvaranju sigurnog okruženja za LGBT učenike/ce.

Kvantitativno istraživanje o percepciji nastavnika/ca u srednjim školama o LGBT

36 UNESCO, 2012. Education Sector responses to Homophobic Bullying, Booklet 8

37 Istraživanje među srednjoškolcima o stavovima u vezi sa seksualnošću, seksualnom orijentacijom i partnerskim odnosima, Juventas, 2013.

38 I. Kovačević (2016). *Kvalitativno istraživanje o položaju LGBT mladih u srednjim školama iz perspektive profesionalaca/ki koji rade u srednjim školama*. Juventas, Podgorica.

identitetima i ljudskim pravima LGBT osoba,³⁹ u koje je bilo uključeno 3120 nastavnika/ca iz svih srednjih škola u Crnoj Gori, pokazalo je da većina nastavnika/ca nikada nije učestvovala ni u jednom kursu vezanom za ljudska prava LGBT osoba (87,5%). Međutim, većina njih pokazuje znanje, razumijevanje ili prihvatanje prema LGBT osobama. 27,5% ispitanika/ca izjavilo je da su LGBT teme dovoljno zastupljene u školama, a samo 6% tvrdi da se te teme ne bi trebale spominjati u školama. Samo nekoliko nastavnika/ca izjavilo je da imaju znanje o nasilju nad LGBT učenicima/cama (5%).

U odnosu na obrazovni sistem, u periodu implementacije prve Strategije za unapređenje kvaliteta života LGBT osoba u Crnoj Gori, za period 2013-2018. godine, sprovedene su brojne aktivnosti sa ciljem kreiranja sigurnog školskog prostora za učenike/ce drugačije seksualne orijentacije, rodnog identiteta i/ili rodnog izražavanja. Nevladine organizacije NVO Juventas, Kvir Montenegro i Centar za građansko obrazovanje, pružili su brojne edukacije za nastavno osoblje i psihološko-pedagoške službe, sa ciljem njihovog senzibilisanja za pružanje adekvatne podrške LGBT učenicima/cama. Jedna od najznačajnijih publikacija na ovom polju upravo je kreirana od NVO Juventas pod nazivom „Smjernice za postupanje stručnih službi škola u radu sa LGBT adolescentima”⁴⁰, te je distribuirana psiholozima/škinjama i pedagozima/škinjama u srednjim školama.

Osim Medicinskog fakulteta u Podgorici, koji je 2013. godine postao prva i jedina obrazovna institucija u Crnoj Gori koja ima antidiskriminacionu politiku, koja je kreirana u saradnji sa NVO Juventas⁴¹, druge obrazovne institucije u Crnoj Gori, još uvijek nemaju politike koje se konkretno bave zaštitom učenika/ca po osnovi seksualne orijentacije, rodnog identiteta, rodnog izražavanja i/ili polnih karakteristika.

Uprkos aktivnostima podizanja svijesti i edukacije sa ciljem suzbijanja nasilja i diskriminacije LGBTI učenika/ca u srednjim školama, ipak su zabilježeni slučajevi kršenja prava, naročito transrodnih i rodno varijantnih učenika/ca. Jedan od ovakvih slučajeva biće opisan u nastavku teksta.

39 I. Kovačević, T. Dakić. (2016). *Kvantitativno istraživanje o percepciji nastavnika/ca u srednjim školama o LGBT identitetima i ljudskim pravima LGBT osoba*. Juventas, Podgorica.

40 Smjernice za postupanje stručnih službi škola u radu sa lgbt mladima, Juventas, 2015. Dostupno online na: <http://juventas.co.me/me/publikacije/753-smjernice-za-postupanje-strucnih-sluzbi-skola-u-radu-sa-lgbt-mladima>

41 Anti-diskriminaciona politika, NVO Juventas, Medicinski fakultet, Univerzitet Crne Gore, 2013. Podgorica.

Napad na N.I., aktivistu Asocijacije Spektra, u martu 2018. Godine:⁴²

N.I. je u kontinuitetu doživljavao nasilje u JU Srednjoj medicinskoj školi i Učeničkom domu u Podgorici tokom 2017/2018. Godini. Većina profesora/ki u njegovoj srednjoj školi odbila je da koristi njegovo izabrano ime, a većina učenika/ca u školi, kao i Učeničkom domu, uznemiravali su ga verbalno ili fizički. Nakon što se obratio Spektri, tražeći podršku i pomoć, Spektra je podnijela zahtjev upravi studentskog doma da utiče na vaspitače/čice koji su odbili da ga podrže i time obeshrabre učenike/ce u vršenju daljeg nasilja. Problem nije riješen odmah, što je za posljedicu imalo da ga je nekoliko učenika/ca napadalo, nanoseći mu lakše povrede, koje su se dogodile nakon što je N.I. javno govorio o svom rodnom identitetu. Slučaj je prijavljen policiji, koja je identifikovala napadače, i predala slučaj državnom tužiocu.

Slučaj je završio opomenama za 2 napadača, dok su ostali obilježeni kao svjedoci. Nakon ovog događaja, N.I. je napustio Učenički dom, gdje se nije osjećao sigurno, jer se uznemiravanje nije zaustavilo, a dio vaspitača/čica u Učeničkom domu nastavilo je iskazivanje neprihvatanja njegovog rodnog identiteta. Nakon što je neko kratko vrijeme boravio u prijateljskoj kući, ostao je bez mjesta za boravak, nakon čega je Asocijacija Spektra podnijela zahtjev studentskom domu da mu pomogne u ovoj konkretnoj situaciji, a da ga zaštiti od daljnjeg nasilja. Odgovor menadžmenta Studentskog doma je primjer dobre prakse, jer su prevladali interna pravila i primili ga natrag u studentski dom, dajući mu posebnu prostoriju u kojoj može biti zaštićen i siguran.

⁴² Podaci Asocijacije Spektra; Rješenje Suda za prekršaje, PP. br. 99/18-17

6 ISTRAŽIVANJE O STEPENU DISKRIMINACIJE TRANSRODNIH I RODNO VARIJANTNIH UČENIKA/CA U SREDNJIM ŠKOLAMA

METODOLOGIJA

Istraživanje se sastojalo iz više djelova: ispitivanje stavova srednjoškolaca/ki prema rodnim različitostima terenskim i online upitnicima, dubinski intervjui sa trans osobama i fokus grupe sa trans osobama i osobama koje se rodno ne konformišu.

UPITNIK

Upitnik predstavlja kvantitativno istraživanje o stavovima učenika/ca srednjih škola o rodnim različitostima. Upitnik se sastoji od 92 tvrdnje višestrukog izbora, zatvorenog tipa. Prosječno vrijeme za popunjavanje upitnika je 30 minuta. Ispitanici/ce su popunjavali upitnike na terenu i putem interneta.

Upitnik je imao za cilj da ispita stavove srednjoškolaca/ki o rodnim različitostima. Upitnik je podijeljen na četiri cjeline:

Ispitivanje nivoa znanja srednjoškolaca/ki o značenju termina rod i pol;

Ispitivanje stavova srednjoškolaca/ki o rodnim ulogama;

Ispitivanje stavova srednjoškolaca/ki o osobama koje se rodno izražavaju drugačije od rodno normativnog izražavanja za muškarce i žene u našem društvu;

Ispitivanje stavova srednjoškolaca/ki o percepciji vršnjačkog nasilja koje se dešava na osnovu rodnog izražavanja učenika/ca.

UZORAK

Tip uzorka je namjerni i prigodni, a uzorak predstavljaju srednjoškolci/ke koji pohađaju škole u opštinama koje su usvojile ili koje su u procesu usvajanja lokalnih akcionih planova za unaprijeđenje kvaliteta života LGBTI osoba na teritoriji Crne Gore, kao i srednjoškolci/ke koji pohađaju srednju školu u Crnoj Gori iz drugih opština. Opštine koje su potpisale ili u procesu potpisivanja strateških dokumenata su: Podgorica, Mojkovac, Kolašin, Bijelo Polje i Kotor. Na početku školske 2018/2019. godine, u ovim opštinama upisano je 12908 učenika/ca, što predstavlja 46% upisanih srednjoškolaca/ki na teritoriji Crne Gore. Istraživanjem je obuhvaćeno **687** srednjoškolaca/ki iz ovih opština, odnosno 5% od ukupno upisanih srednjoškolaca/ki u ovim opštinama. U opštinama Podgorica, Mojkovac, Kolašin, Bijelo Polje i Kotor postoji osamnaest srednjih škola, od čega je deset njih obuhvaćeno terenskim istraživanjem.

Uzorak je slučajan u odnosu na odeljenje u kojem se provodilo terensko istraživanje učenika/ca za učestvovanje na istraživanju, a prigodan u odnosu na online upitnik na nivou dobrovoljnosti učenika/ca srednje škole za učestvovanje na istraživanju.

Veličina uzorka je **734** ispitanika/ca, od čega su **587** ispitanica/ka popunjavalo upitnike na terenu, dok je **147** ispitanika/ca popunilo online upitnik. Srednjoškolci/ke iz ovih opština čine 94% uzorka, dok 6% čine srednjoškolci/ke iz drugih opština Crne Gore.

Terenski upitnici su sprovedeni u periodu od 6. maja do 10. juna 2019. godine u deset srednjih škola na području Crne Gore: JU Srednja ekonomska škola "Mirko Vešović", JU Gimnazija Kotor, Pomorska škola – Kotor, JU Gimnazija "Slobodan Škerović", JU Srednja građevinsko-geodetska škola "Inž. Marko Radević", JU Stručna medicinska škola Podgorica, JU SMŠ "Braća Selić", JU SMŠ Vuksan Đukić, Elektrotehnička škola "Vaso Aligrudić", Srednja elektro-ekonomska škola Bijelo Polje.

Online upitnici su sprovedeni od 1. maja do 10. juna 2019. godine. Online upitnik je objavljen na društvenim mrežama i promovisan za ciljnu grupu učenika/ca srednjih škola u Crnoj Gori u uzrastu od 15 do 18 godina.

Neki od nedostataka ovog uzorka su što se podaci dobijeni ovim istraživanjem ne mogu sa

sigurnošću generalizovati na nivou cijele Crne Gore. Takođe, potrebno je naglasti da je u ovom istraživanju nesrazmjern odnos srednjoškolaca i srednjoškolki koji su učestvovali u istraživanju. Naime, 30% više djevojčica je učestvovalo u istraživanju, što može sugerisati veću otvorenost djevojčica/djevojaka prema temama koje se tiču rodni različitosti. Osim toga, svega 7% ispitanika/ca su učenici/ce 4. razreda, s obzirom na vremenski period sprovođenja istraživanja (maj – jun), kada su učenici/ce ovog razreda završavale/i sa školskim obavezama, te nijesu bili/e dostupni/e za učestvovanje u istraživanju.

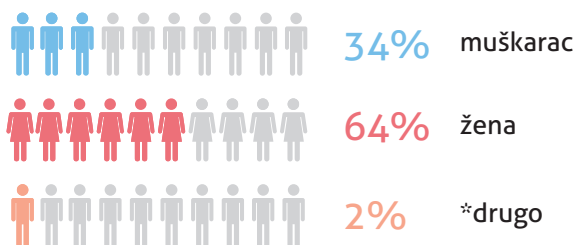
Bez obzira na pomenute nedostatke, rezultati ovog istraživanja predstavljaju značajne podatke na nivou opština koje imaju ili su procesu potpisivanja lokalnih planova za unaprijeđenje kvaliteta života LGBTI osoba. Jedan od glavnih razloga zašto je uzet ovaj uzorak za istraživanje su konkretne akcije i saradnja koja se može uspostaviti sa srednjim školama u ovim gradovima u cilju poboljšanja kvaliteta života transrodnih, rodno varijantnih i rodno nekomoforimišućih mladih osoba u srednjim školama.

Takođe, ovo istraživanje je prvo istraživanje ovakve vrste na nivou Crne Gore, te rezultati ovog istraživanja mogu poslužiti kao osnova za dalja istraživanja o stavovima srednjoškolaca/ki o rodni pitanjima, kao i istraživanja o iskustvima rodno različitih osoba u srednjim školama.

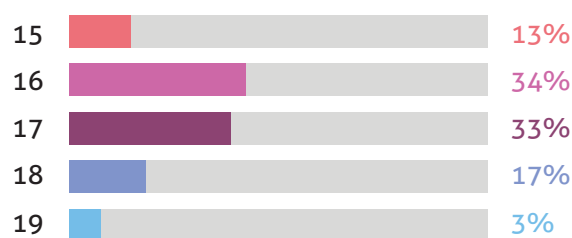
Podaci o ispitanicima/cama

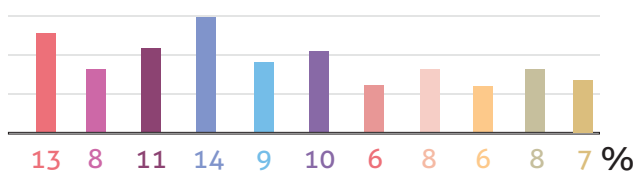
Ispitanici/ce su pitani da odgovore na neka pitanja koja se tiču demografskih karakteristika, kao što je: rodni identitet, uzrast ispitanika/ca, škola koju pohađaju, razred koji pohađaju, nacionalna pripadnost i vjeroispovjest.

Grafikon 1.1. - Rodni identitet ispitanika/ca

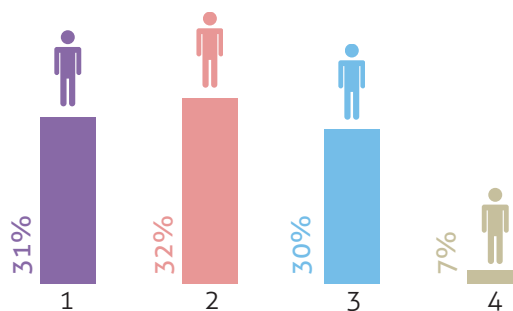

Grafikon 1.2. - Uzrast ispitanika/ca

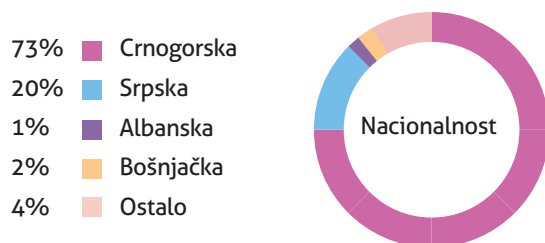

- JU Srednja ekonomska škola "Mirko Vešović"
- JU Gimnazija Kotor
- Pomorska škola - Kotor
- JU Gimnazija "Slobodan Škerović"
- JU Srednja građevinsko-geodetska škola "Inž. Marko Radević"
- JU Srednja Stručna medicinska škola Podgorica
- JU SMŠ "Braća Selić"
- JU SMŠ "Vuksan Đukić"
- Elektrotehnička škola "Vaso Aligrudić"
- JU Srednje elektro - ekonomska škola Bijelo Polje
- *Drugo

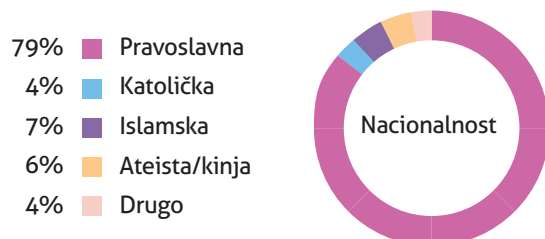
Grafikon 1.3. - Škola

Grafikon 1.4. - Razred

Grafikon 1.5. - Nacionalnost

Grafikon 1.6. - Vjeroispovjest

- Dostupne mehanizme zaštite i prevencije od nasilja;
- Sveopšte iskustvo u srednjoj školi.

Intervjui su u prosjeku trajali 60 do 90 minuta. Intervjui su sprovedeni u periodu maj – jun 2019. godine.

Jedno od ograničenja prigodnog uzorka je što nivo zainteresovanosti u ovom istraživanju ukazuje na mogući veći stepen osviještenosti o problemima sa kojima se trans osobe susrijeću u društvu, što se ne može generalizovati na sve trans osobe u Crnoj Gori. Uprkos tome, iskazi ispitanika/ca u ovim intervjuima oslikavaju primjere nasilja iz stvarnog života i daju autentičan prikaz iskustava trans osoba u adolescenciji, tj kroz školovanje. Iskustva ispitanika/ca koji su učestvovali u ovom istraživanju mogu biti od velike koristi za sve profesionalce/ke koji rade u srednjim školama u cilju kreiranja mehanizama podrške za transrodne osobe u srednjim školama.

DUBINSKI INTERVJUI

U cilju ispitivanja iskustava trans osoba u srednjim školama, sprovedeno je kvalitativno istraživanje u formi dubinskih intervjuja. Uzorak je prigodnog tipa na nivou dostupnosti i zainteresovanosti trans osoba koje su pohađale srednju školu u prethodnih pet godina. Za potrebe ovog istraživanja, sprovedena su četiri dubinska intervjuja sa dvije trans žene i dva trans muškaraca, uzrasta od 18 do 22 godine. Ispitanici/e su pohađale srednju školu na teritoriji Crne Gore. Intervjui su sprovedeni jedan na jedan. Intervju je bio polu-strukturiranog tipa, gdje su pitanja bila prethodno određena, ali u zavisnosti od odgovora ispitanika/ca, postavljana su relevantna podpitanja.

- Pitanja ovog intervjuja su koncipirana sa ciljem da ispituju:
- Percipirane stavove vršnjaka o rodnim ulogama i rodnom izražavanju;
- Stepenu percipirane prihvaćenosti od strane vršnjaka u srednjoj školi;
- Stepenu doživljenog nasilja i diskriminacije;

FOKUS GRUPE

Za potrebe drugog dijela kvalitativnog istraživanja, a zarad dobijanja potpunije slike o iskustvima rodno različitih srednjoškolaca/ki, sprovedene su fokus grupe sa transrodnim osobama, kao i sa osobama koje se rodno ne konformišu, a koje su pohađale srednju školu u prethodnih sedam godina. Fokus grupe su bile polustrukturiranog tipa, u kojima su pitanja bila unaprijed pripremljena, ali su modifikovana ili su postavljana podpitanja u odnosu na odgovore učesnika/ca fokus grupa.

Sprovedene su dvije fokus grupe: 1) sa trans osobama uzrasta od 17 do 22 godine i 2) sa osobama koje se rodno ne konformišu uzrasta od 18 do 25 godina. Uzorak je prigodnog tipa na osnovu zainteresovanosti i dostupnosti ispitanika/ca za učešće u istraživanju.

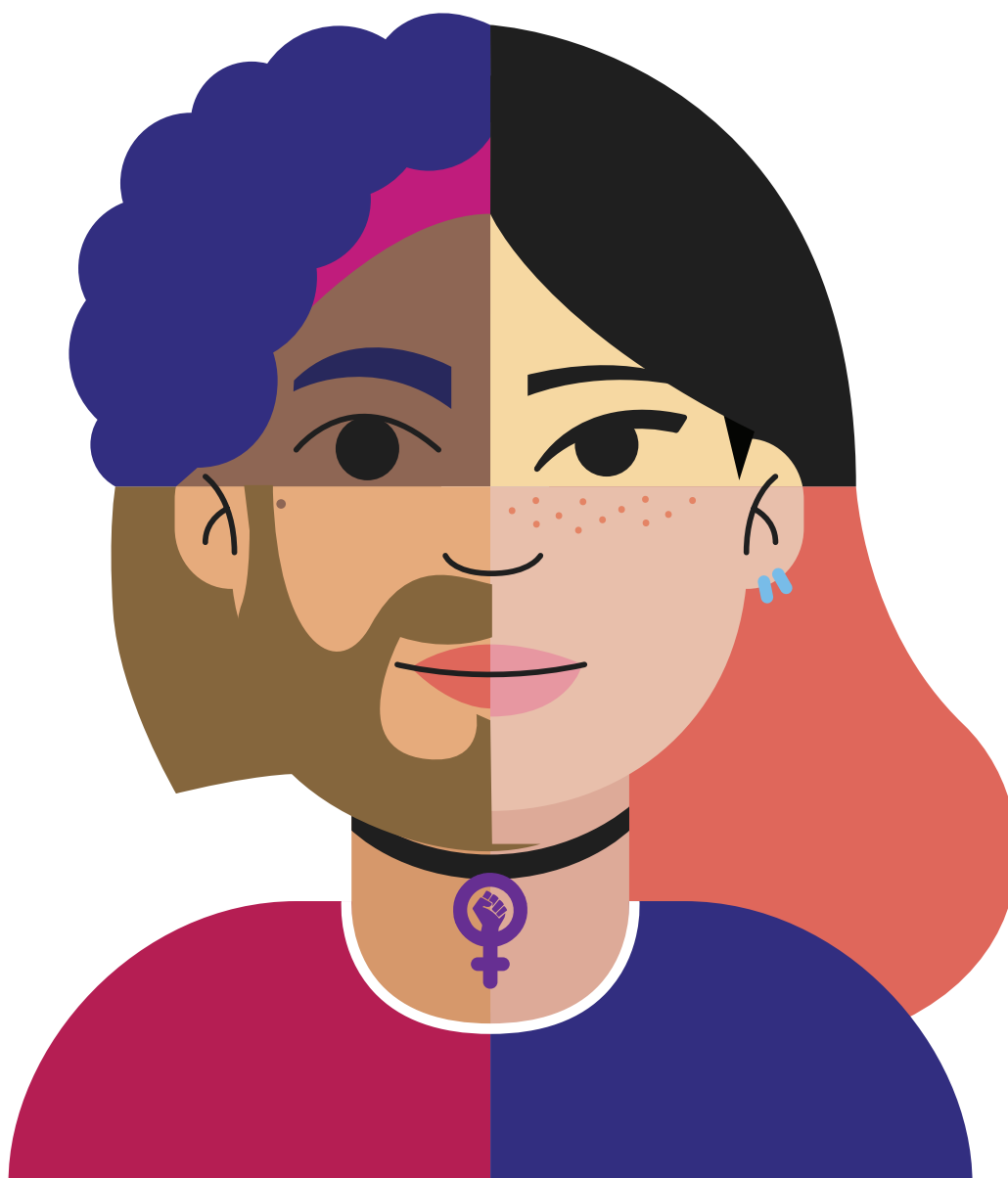
Na fokus grupi za trans osobe prisustvovala su dvije trans žene i četiri trans muškarca. Ispitanici/ce su pohađali/e sljedeće srednje škole: JU Srednja građevinsko-geodetska škola „Inž. Marko Radević“, JU Stručna medicinska škola Podgorica, Srednja elektro-ekonomska škola Bijelo Polje, Srednja stručna škola „Spasoje

Raspopović", Gimnazija „Stojan Cerović“. Troje ispitanika/ca je srednju školu ili dio srednje škole završio/la vanredno. Dvoje ispitanika/ca je nastavilo školovanje i upisalo fakultet.

Na drugoj fokus grupi, za osobe koje se rodno ne konformišu, učestvovala su četiri osobe. Niska zainteresovanost za učešće u fokus grupi može se pripisati činjenici da su fokus grupe zakazane za ljetni period, kada većina mladih je na odmoru ili na raspustu. Uprkos malobrojnosti učesnika/ca, rezultati druge fokus grupe su sastavni dio ovog izvještaja, jer iskazi ispitanika/ca mogu

poslužiti kao autentični prikaz iskustava osoba koje se rodno razlikuju od društveno ustaljenih normi u srednjim školama, te mogu poslužiti kao podloga za dalja istraživanja. Na fokus grupi za osobe koje se rodno ne konformišu prisustvovala su: nebinarna biseksualna žena, nebinarna lezbejka, cisrodna lezbejka i cisrodan gej muškarac.

Fokus grupe su u prosjeku trajale sat vremena. Fokus grupe su sprovedene u periodu jun – jul 2019. godine.

7 REZULTATI ISTRAŽIVANJA

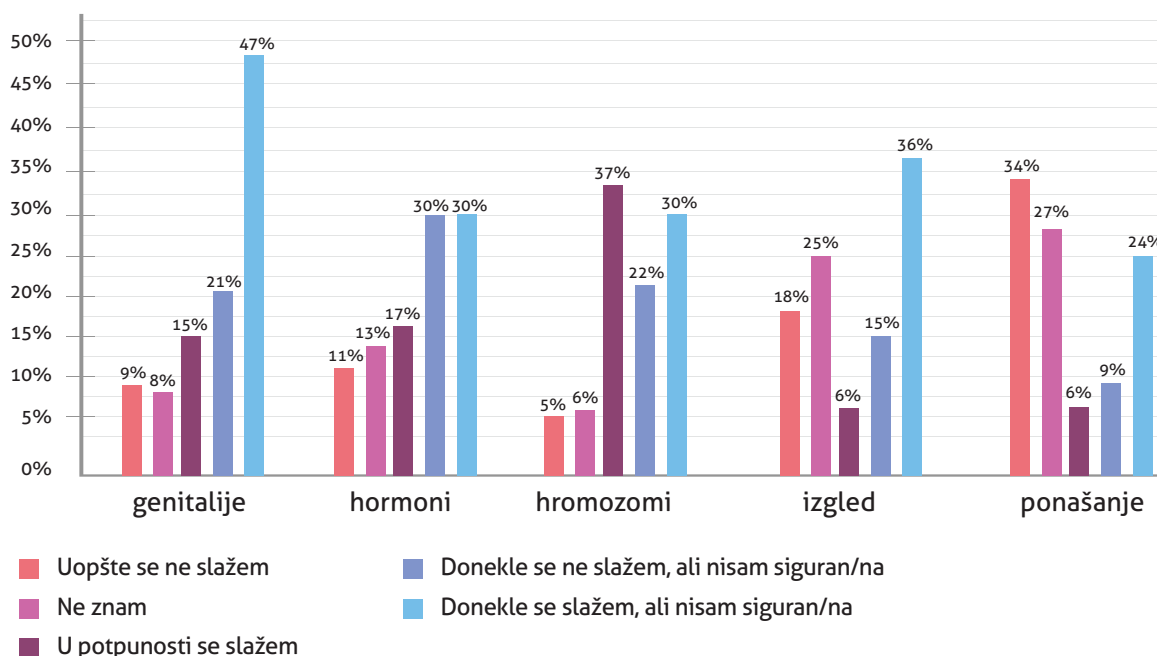
ZNANJE SREDNJOŠKOLACA/KI O TERMINIMA RODA I POLA I NJIHOVIM ODREDNICAMA

U kojoj mjeri smatraš da su rod i pol isto?

Grafikon 2.1. - U kojoj mjeri smatraš da su rod i pol isto?

Rezultati istraživanja pokazuju da srednjoškolci/ke imaju podjeljena mišljenja o tome da li su rod i pol isto - 46% njih smatra da su isto, dok se 42% izjasnilo da smatra da rod i pol nisu isto. Ovaj podatak govori o nedovoljnom stepenu poznavanja pola kao biološke odrednice i roda kao društvenog konstrukta kod srednjoškolaca/ki. Odgovori na pitanja koja su ispitivala nivo znanja o karakteristikama roda i pola ukazuju da srednjoškolci/ke u većoj mjeri izjednačavaju rod i pol nego što bi se moglo zaključiti na osnovu gore navedenih podataka.

Grafikon 2.2. - Šta određuje nečiji pol?

Šta određuje nečiji pol?

37% srednjoškolaca/ki je na pitanje "U kojoj mjeri smatraš da pol određuju hromozomi?" odgovorilo da ne zna, dok njih 11% smatra da hromozomi ne određuju nečiji pol. Ipak, nešto više od polovine, 52%, smatra da hromozomi određuju nečiji pol. Veći procenat srednjoškolaca/ki je upoznata sa drugim polnim karakteristikama - hromonima (60%) i genitalijama (68%). (Grafikon 2.2)

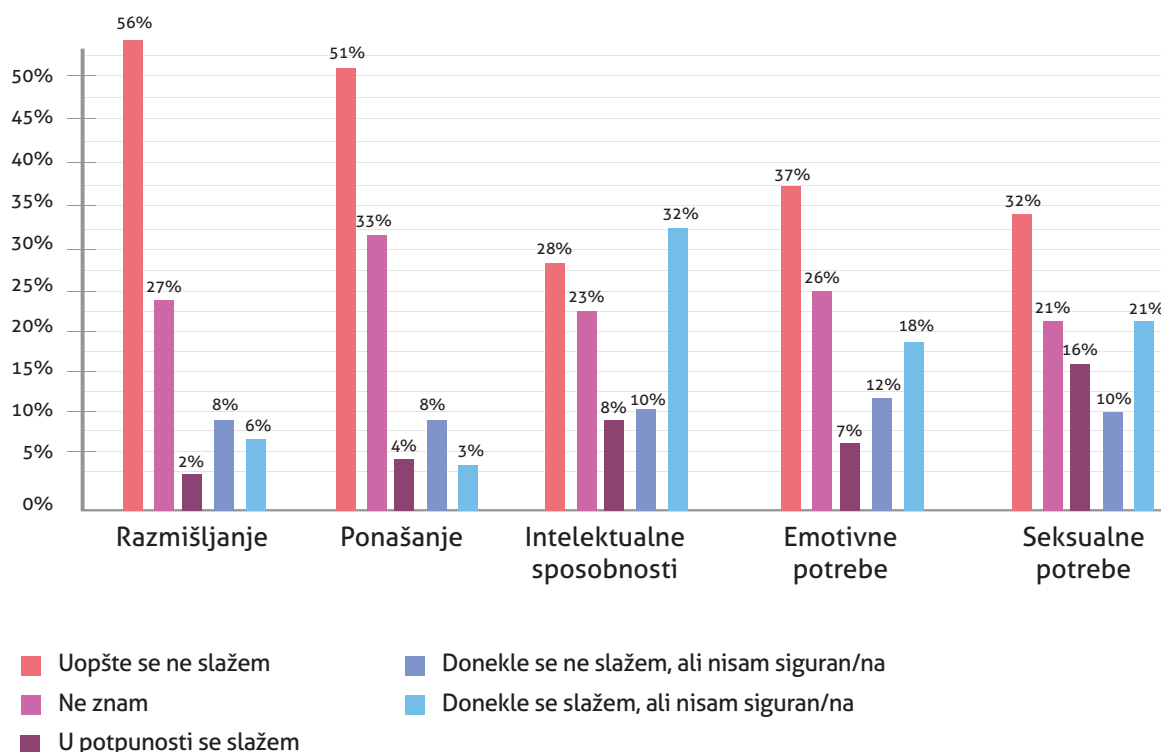
Iako je većina ispitanika/ca upoznata sa polnim odrednicama kao što su hormoni, hromozomi i genitalije, srednjoškolci/ke smatraju da određene karakteristike nečijeg roda, kao što su izgled i ponašanje, određene nečijim polom. Čak 63% ispitanika/ca smatra da pol određuje kako neka osoba izgleda.

Dodatno, veliki broj ispitanika/ca smatra da se žene i muškarci razlikuju po ponašanju, načinu razmišljanja, intelektualnim sposobnostima, emotivnim i seksualnim potrebama. (Grafikon

2.3.) Naime, 83% srednjoškolaca/ki smatra da muškarci i žene različito razmišljaju, dok samo 14% smatra da nema razlike u načinu razmišljanja kod muškaraca i žena. 84% smatra da se muškarci i žene različito ponašaju, iako 51% srednjoškolaca/ki je odgovorilo da smatra da pol ne definiše nečije ponašanje.

Kada su u pitanju stavovi o intelektualnim sposobnostima, polovina ispitanika/ca (51%) smatra da se žene i muškarci po tom osnovu razlikuju. Na osnovu ovih rezultata, nije jasno po kojim osnovama srednjoškolci/ke tvrde da žene i muškarci imaju različite intelektualne sposobnosti. U dijelu gdje su ispitivani stavovi o rodnim ulogama, pokazalo se da srednjoškolci/ke i dalje gaje određene predrasude u odnosu na to koji pol treba da obavlja određene poslove.

Razlike između muškaraca i žena?

Grafikon 2.3. - Šta određuje nečiji pol?

Takođe, 63% ispitanika/ca smatra da muškarci i žene imaju različite emotivne potrebe, a 53% da se muškarci i žene razlikuju i po seksualnim potrebama. U kvalitativnom dijelu istraživanja, ispitanici/ce su pitani/e da li se u školama koje su pohađali učilo o rodu, polu, tranrodnim i rodno varijantnim osobama, kao i da li se u njihovim školama učilo o LGBT temama. Svaki/a ispitanik/ca u intervjuima i na fokus grupama navode da se o ovim temama nije uopšte ili vrlo malo pričalo. Ako jeste, to su bile teme o istopolnim partnerstvima ili povorkama ponosa.

Takve diskusije na času bi izazvale podsmijavanje, žustru raspravu ili neprimjerene komentare. Prema navodima ispitanika/ca, to bi ujedno i obeshrabrivalo nastavnike/ce da nastave predavanje o ovim temama. O transrodnim, rodno varijantnim, kao i razlikama između roda i pola, kako navode ispitanici/ce, nije se pričalo. Jedna ispitanica je odgovorila da bi voljela da iz se iz biologije i sociologije uči o rodu i polu kao nečemu odvojenom. Smatra da je to od "krucijalnog značaja", a da se o tome nije govorilo na časovima.

Sve trans osobe koje su učestvovalе u intervjuima i fokus grupama izjavile da im je trebalo vremena da postanu svjesni svog rodnog identiteta, te da su imali period kad su se izjašnjavali kao homoseksualne ili biseksualne osobe. Većina je izjavila da nije bila upoznata sa tim što znači transrodnost ili rodna varijantnost. Neki su istakli da im je pomoglo upoznavanje drugih trans osoba kako bi prihvatili svoj rodni identitet. Jedan ispitanik, koji je pohađao medicinsku školu, ističe da je bilo prilika da se priča o polu i rodu na predmetima kao što su biologija, anatomija i fiziologija. On je naglasio da "nije imao pojma da je on 'trans osoba'" i da o sebi "nije ništa znao" dok nije čuo za drugog trans muškarca.

Nizak stepen poznavanja osnovnih pojmova koji karakterišu pol i rod može značajno da utiče na živote trans osoba. Neznanje i ignorisanje produbljuje nerazumijevanje trans osoba, što stvara atmosferu u kojoj se trans osobe ne osjećaju sigurno da popričaju o pitanjima koje imaju, a koja su vezana za njihov rodni identitet.

78% ispitanika/ca u upitniku navodi da su u potpunosti ili donekle upoznati/e sa postojanjem trans osoba, ali 31% njih smatra da su trans osobe isto što i gej osobe, dok 23% navode da ne znaju da li su trans i gej osobe isto. Ovi podaci navode da i dalje postoji nedovoljno informisanosti o lezbejkama, gejevima,

biseksualnim, transrodnim ili interpolnim osobama, što može biti uzrok niske vidljivosti LGBT osoba, a pogotovo transrodnih osoba u školama. Prema posljednjem istraživanju koje je sprovedeno o prisutnosti LGBT tema u školskim udžbenicima, pominju se svega dva primjera u kojima se pominju transrodnost i trans osobe van konteksta širih LGBT tema i ljudskih prava LGBT osoba. Takođe, ističe se manjak nastavnog programa koji se bavi temama roda i pola.⁴³ S obzirom na nedavno sprovedenu reformu u obrazovnom sistemu, neophodno je odraditi dalja istraživanja o sadržaju nastavnih programa u školama.

Istraživanja o polažaju mladih LGBT u srednjim školama sprovedena u posljednjih nekoliko godina, pokazuju da se o LGBT temama rijetko priča na časovima. 65% nastavnika/ca navodi da se na njihovim časovima nije pričalo o ovim temama, dok neki od njih navode da, prema njihovoj procjeni, mladi imaju uglavnom negativne stavove o ovoj temi. "Neke od tema koje su bile pokrenute tokom nastave od strane učenika/ca, kako neki nastavnici/e navode su: prava LGBT osoba, parada ponosa, diskriminacija, homofobija, da li je homoseksualnost bolest ili nije (kao metod za obrađivanje ove teme kod nekih nastavnika navedeno je da je korišćena debata), razgovori o situaciji u kojoj se nalaze LGBT osobe u našoj zemlji, umjetnicima, vojskovođama, vladarima koji su bili LGB, rodnoj ravnopravnosti."⁴⁴ Evidentan je izostanak tema koje se tiču rodni različitosti.

U kojoj mjeri si upoznat/a sa postojanjem trans osoba?

Grafikon 2.4. - U kojoj mjeri si upoznat/a sa postojanjem trans osoba?

43 S. Zeković (2013). Crnogorska obrazovna politika i seksualna orijentacija: Zastupljenost LGBT tema u školskim programima i udžbenicima. LGBT Forum Proges, Podgorica

44 I. Kovačević (2016). Kvalitativno istraživanje o položaju LGBT mladih u srednjim školama iz perspektive profesionalaca/ki koji rade u srednjim školama. Juventas, Podgorica

Trans osobe su isto što i gej osobe?

Grafikon 2.5. - "Trans osobe su isto što i gej osobe."

Iako je istaknuta potreba za uvrštavanjem LGBT tema, a pogotovo tema koje se tiču roda, pola, transrodnosti i transrodnih osoba, interpolnih i rodno varijantnih osoba, 46% srednjoškolaca/ki navodo da ne želi ili misli da ne želi da zna ništa više o transrodnim osobama. 46% njih takođe misli da LGBT teme ne treba da budu zastupljene u nastavnim programima. Ovi rezultati ukazuju da je nedovoljno uvrstiti ove teme u nastavne programe, već je potreban kontinuiran rad na osvješćivanju srednjoškolaca/ki o značaju vidljivosti LGBT osoba u društvu.

U kojoj mjeri bi želio/ljela da znaš više o transrodnim osobama?

Grafikon 2.6. - U kojoj mjeri bi želio/ljela da znaš više o transrodnim osobama?

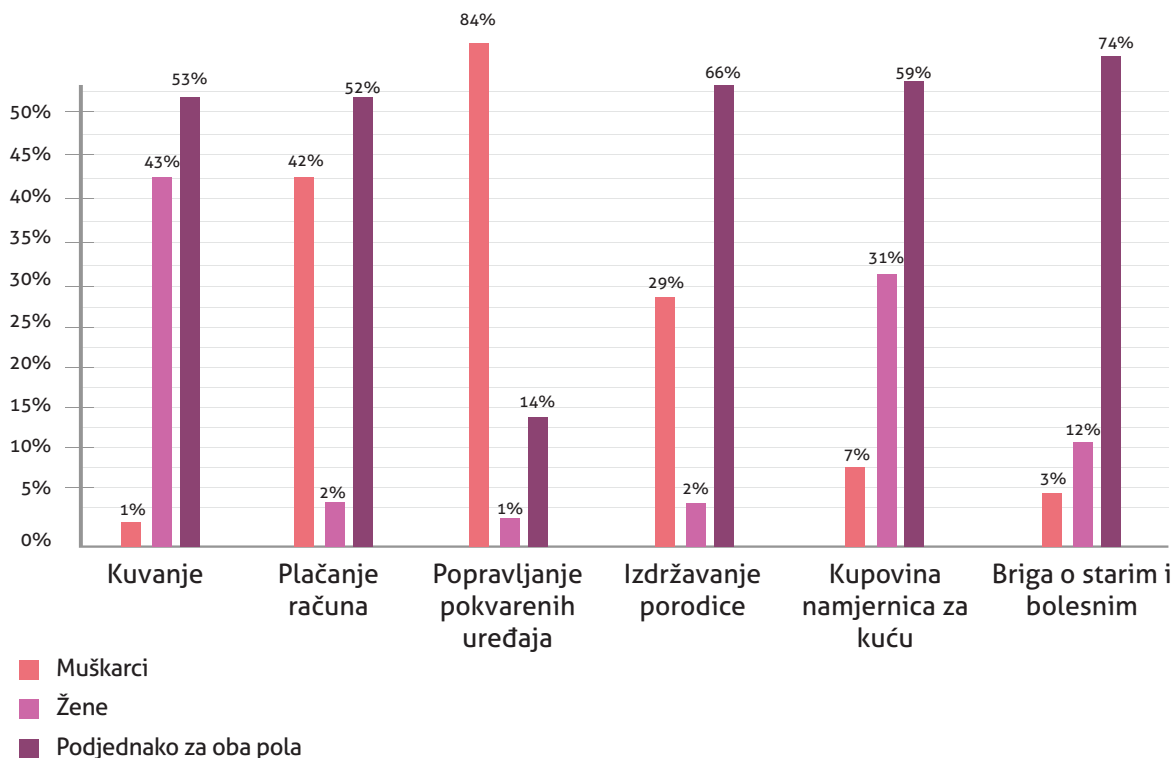
Koliko misliš da LGBTI teme treba da budu zastupljene u nastavnom programu?

Grafikon 2.7. - Koliko misliš da LGBTI teme treba da budu zastupljene u nastavnom programu?

8 RODNE ULOGE

Odgovori srednjoškolaca/ki na pitanja iz upitnika pokazuju da ispitanici/e održavaju određene stereotipe i predrasude u odnosu na to ko je zadužen za određene "kućne poslove". Čak **84% ispitanika/ca smatra da su muškarci zaduženi za popravljanje pokvarenih uređaja**. S druge strane, **43% ispitanika/ca smatra da su žene zadužene za kuvanje** i **31% smatra da su one zadužene za kupovinu namjernica za kuću**.

Grafikon 3.1.. - Šta određuje nečiji pol?

Većina ispitanika/ca smatra da djevojčice i dječaci mogu da učestvuju u istim aktivnostima, dok 14% njih smatra da ne mogu. Međutim, na pitanje koje aktivnosti su više za djevojčice, odnosno više za dječake, 71% je naznačilo da je igranje lastike više za djevojčice, dok 38% smatra da je igranje fudbala, košarke i rukometa aktivnost namijenjena više za dječake. Njihovi odgovori jednim dijelom oslikavaju i procjenu na osnovu iskustva, gdje dječaci uglavnom učestvuju u sportskim aktivnostima, a djevojčice u igranju lastike. Da li smatraju da je prihvatljivo, prikladno i primjereno da djevojčice igraju fudbal, košarku i rukomet, a da dječaci igraju lastike, nije ispitano u ovom istraživanju.

Ispitanici/ce smatraju da su aktivnosti kao što su čitalački klub, dramska sekcija i debatni klub namijenjene i dječacima i djevojčicama. 15% ispitanika/ca smatra da je čitalački klub više za djevojčice, 13% da je dramska sekcija više za djevojčice i 8% da je debatni klub više za djevojčice. Na jednom od upitnika, jedan ispitanik/ca je naglasio/la da "niko ne učestvuje u ovim aktivnostima". Nepoznata je popularnost i zastupljenost čitalačkog kluba, dramske sekcije i debatnog kluba u srednjim školama, kao ni koliko djevojčica, tj dječaka učestvuje u pomenutim aktivnostima.

Ispitanici/e kvalitativnog dijela istraživanja prepoznaju ove stavove kod svojih školskih drugova/ica. O predrasudama o rodnim ulogama, jedan od trans momaka ističe primjer sa časa o stavovima o rodnim ulogama drugova/ica iz odeljenja:

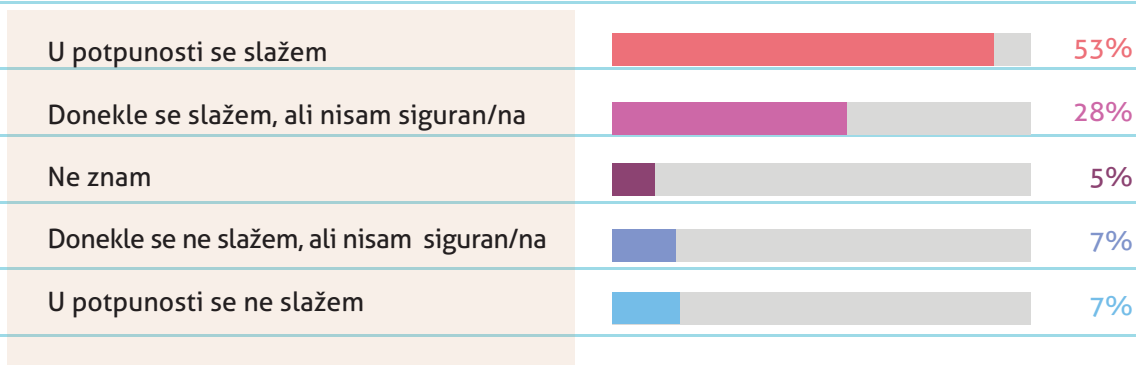
Još jedan ispitanik, trans momak, navodi da je u njegovom školskom okruženju preovladavao stav da je

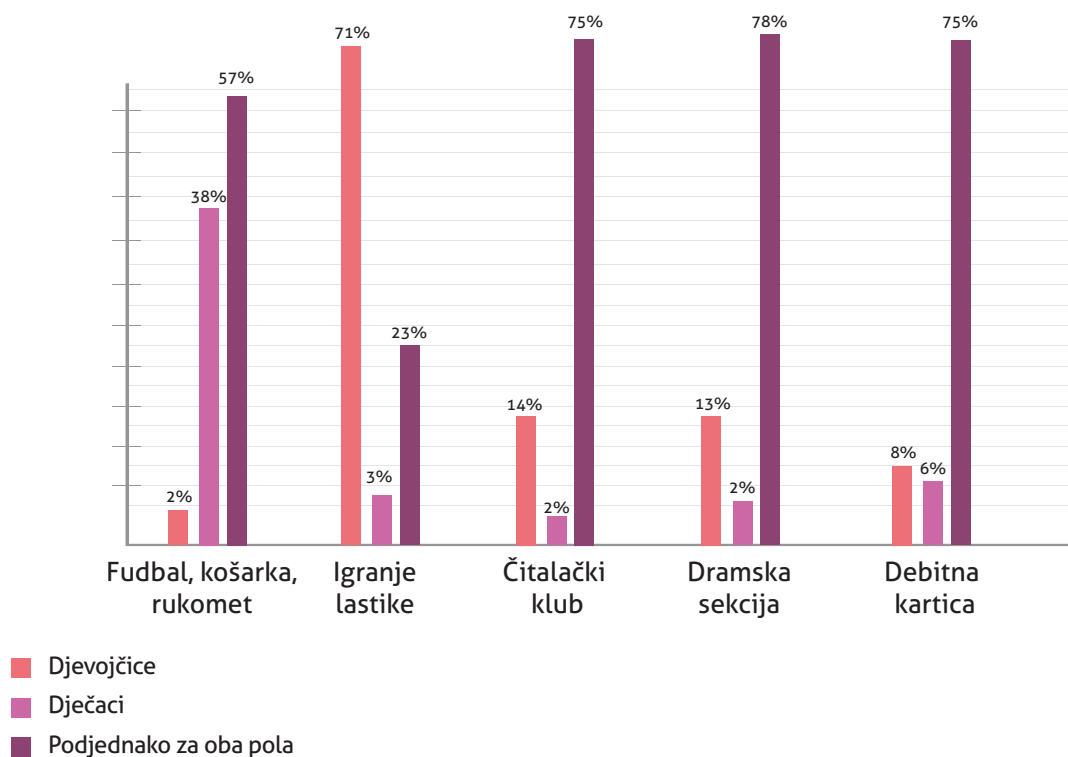
“Na času zdravih stilova života baš smo pričali o ulogama i jedan momak je rekao da žena treba da bude domaćica, da sjedi kući, pere i sprema, a muškarac treba da radi. (...) Uglavnom su bili stava da žena mora da rađa, mora da rodi inače zašto ona živi, neko je to tako rekao ‘žena nije ostvarena, ako nema porodicu, ako ne rodi dijete.’”

“muškarac glava kuće, on ima superiornost nad ženom”, te da “momci uvijek pričaju da je žena da čisti, pere.” Stavove svojih vršnjaka okarakterisao je kao stereotipične i patrijahalne. Ostali ispitanici/ce u svojim odgovorima izdvajaju slične primjere.

Koliko smatraš da djevojčice i dječaci mogu učestvovati u jednakim aktivnostima?

Grafikon 3.2. - Koliko smatraš da djevojčice i dječaci mogu da učestvuju u jednakim aktivnostima?

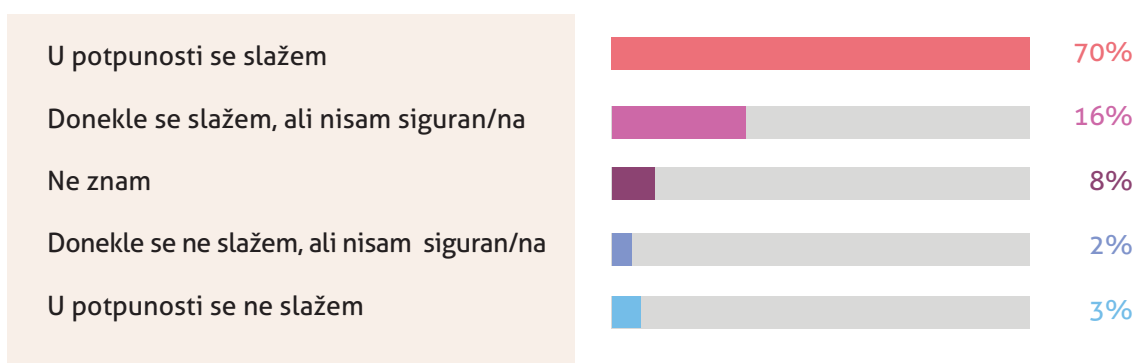

Grafikon 3.3. - Koje od sljedećih aktivnosti su za djevojčice i dječake?

Osim stavova o raspodjeli uloga, srednjoškolci/ke su se izjasnili i po pitanju rodnog izražavanja muškaraca i žena. **86% srednjoškolaca/ki smatra da muškarci treba da budu muževni i 88% njih smatra da žene treba da budu ženstvene.** Dodatno, **42% ispitanika/ca je navelo da je neprihvatljivo da se muškarac ne ponaša muževno i 39% navodi da je neprihvatljivo da se žena ne ponaša ženstveno.** Nasuprot tome, 41% smatra

da je prihvatljivo da se muškarac ne ponaša muževno i 48% da je prihvatljivo da žena ne ponaša ženstveno. Stavovi srednjoškolaca/ki o pitanju rodnog izražavanja sugerišu na duboko ukorijenjene kulturološke stavove o pojmovima muškosti i ženskosti, što otežava osobama koje se razlikuju u rodnom izražavanju od kulturološki definisanih normi da se uklape u svoje okruženje.

Muškarac treba da bude muževan?

Grafikon 3.4. - U kojoj mjeri smatraš da muškarac treba da bude muževan?

U intervjuima, ispitanici/ce procjenjuju da su ovakvi stavovi o rodnom izražavanju LGBTI osoba povezani sa nasiljem koje su doživljeli/e u srednjoj školi. "S obzirom da sam tad izlazila iz muških normi svojim vizuelnim identitetom, bilo je dosta komentara vezanih za moj izgled, oblačenje, nakit i slično", ističe jedna od trans žena u intervjuu.

Postoji predrasuda da je veći pritisak na muškarce da budu muževni, nego na žene da budu ženstvene. Jedan trans momak na pitanje o stavovima o rodnom ulogama njegovih vršnjaka odgovara: "Mnogo je lakše lezbejkama i trans momcima. Ja sam se slagao okej sa momcima nego jedan cis dečko koji je bio isfeminiziran, on je više trpio nego ja." Međutim, rezultati izloženi u dijelu o percipiranom nasilju nad LGBTI osobama i nad ženama koje su percipirane kao muškobanjaste govori da su i srednjoškolske žrtve nasilja, ali da su nevidljivije u društvu.

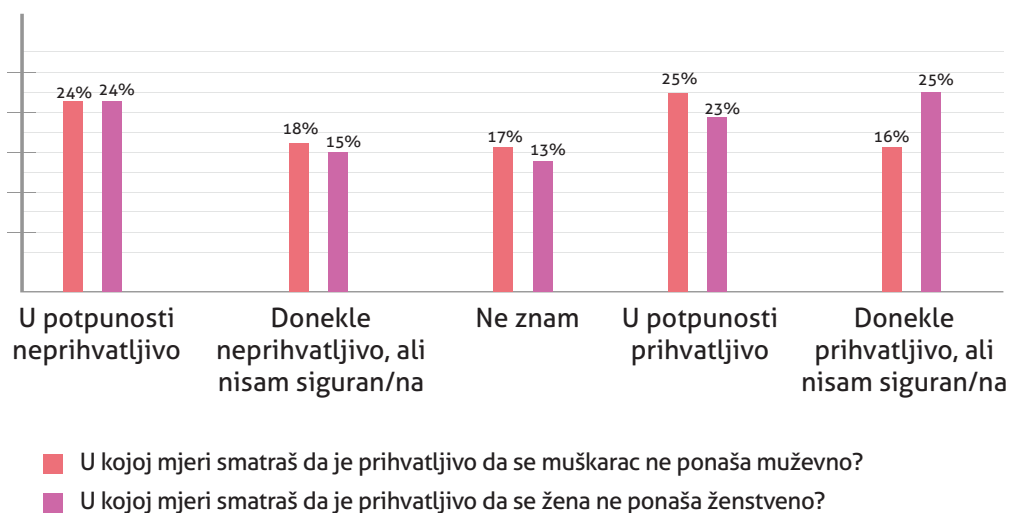
Jedna od ispitanica na intervjuu ističe da su u srednjoj školi bili dominantni momci "koji su se prema ženama odnosili kao prema seksualnim objektima." Druga djevojka koja se rodno ne konformiše je na fokus grupi izjavila da "dok sam se konformisala bila sam opšte prihvaćena i dječaci su se ložili na mene, bila sam bitna i svi su me podržavali i razumjeli, ali u momentu kad sam shvatila da želim da budem ono što jesam – tu je već sve počelo da se svodi na jednu drugaricu."

Takođe, trans muškarci, koji su uglavnom percipirani kao žene koje se su muškobanjaste (pogotovo u slučajevima kad nisu autovani), su osuđivani od sredine zbog svog rodno izražavanja koje odstupa od onoga što okolina očekuje od njih. Trans momak u intervjuu je naglasio da je osjećao da mora da se prilagodi sredini, te mu je trebalo vremena da se izrazi u skladu sa rodnom sa kojim se identifikuje. Navodi da je nakon toga doživljavao verbalno i fizičko nasilje, što ga je kasnije i natjeralo da školu pohađa vanredno.

Još jedan trans momak navodi da je njegovo rodno izražavanje u srednjoj školi naišlo na neodobravanja i pogrdne komentare od strane drugova/ica. On navodi da je bilo nekih "tipičnih reakcija – 'sekta, sotona, bolesnica'", te da su se neki momci ponašali kao da "ne postoji". U njegovom iskazu objašnjava da neprihvatanje od strane momaka u školi je jednim dijelom uzrokovano čvrstim negativnim stavovima okoline, kao na primjer da je njegovo rodno izražavanje "bolesno, neprirodno, da ne može da bude tako, da sam ja to umislio, da sam šizofreničar."

U kojoj mjeri smatraš da je prihvatljivo da se muškarac/žena ponaša muževno/ženstveno?

Grafikon 3.5. - U kojoj mjeri smatraš da je prihvatljivo da se muškarac/žena ne ponaša muževno/ženstveno?

Da bi se ispitalo koja ponašanja srednjoškolci/ke smatraju prihvatljivima za muškarce i žene u okviru tradicionalno definisanih rodni okvira, postavljen im je set tvrdnji koji se odnosi na različita ponašanja koja odstupaju od ustaljenih rodni normi, koje su oni dalje ocjenjivali/e na osnovu toga u kojoj mjeri se slažu, tj ne slažu sa njima.

93% ispitanika/ca smatra da je prikladno da se djevojke/žene druže većinom sa dječacima/muškarcima, a 86% smatra je prikladno da se dječaci/muškarci druže većinom sa djevojkama/ženama.

Očekivanja od okoline da se uklopimo u usko definisane rodne uloge, koje određuju nečiji stil života, način oblačenja, izražavanja i ponašanja, te način na koje bi nečije tijelo trebalo da izgleda na osnovu roda koji je pripisan na rođenju je opterećujuće za sve osobe u društvu. Osobe koje osjećaju pritisak da se rodno konfomišu u odnosu na kulturološki ustaljene ideale muškaraca i žene, mogu imati manjak samopouzdanja.⁴⁵

Odgovori srednjoškolaca/ki sugerišu da postoje određena očekivanja od muškaraca i žena u odnosu na njihov izgled i ponašanje. 64% srednjoškolaca/ki smatra da je pravi muškarac dominantan, 49% smatra da muškarac koji posjećuje kozmetičarka/ku nije muževan, 50% smatra da za muškaraca nije prihvatljivo da plače u javnosti, 47% smatra da nije prihvatljivo da muškarci pokazuju ljubav jedni drugima, dok 59% navodi da nije prihvatljivo da muškarci osjećaju privlačnost prema drugim muškarcima. 64% ispitanika/ca smatra da je prava žena emotivna, 67% da žene imaju veću sklonost ka tračarenju, a 46% smatra da nije prihvatljivo da žene osjećaju privlačnost prema ženama i muškarcima. S druge strane, 92% ispitanika/ca smatra da je žena ženstvena iako se ne šminka. Ovakav stav srednjoškolaca/ki se može objasniti uzrastom ispitanika/ca, ali i do ideala prirodne ljepote kod žena. 36% ispitanika/ca smatra da nije prihvatljivo da žena ima više seksualnih partnera tokom života, a 53% smatra da je to sasvim prihvatljivo. Nasuprot tome 26% smatra da nije prihvatljivo da muškarac ima više seksualnih partnerki tokom života, a 65% smatra da je to prihvatljivo.

45 Good, J. J., & Sanchez, D. T. (2010). *Doing Gender for Different Reasons: Why Gender Conformity Positively and Negatively Predicts Self-Esteem*. *Psychology of Women Quarterly*, 34(2), 203–214. <https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.2010.01562.x>

Pravi muškarac je dominantan.

Grafikon 3.6. Pravi muškarac je dominantan

Prava žena je emotivna.

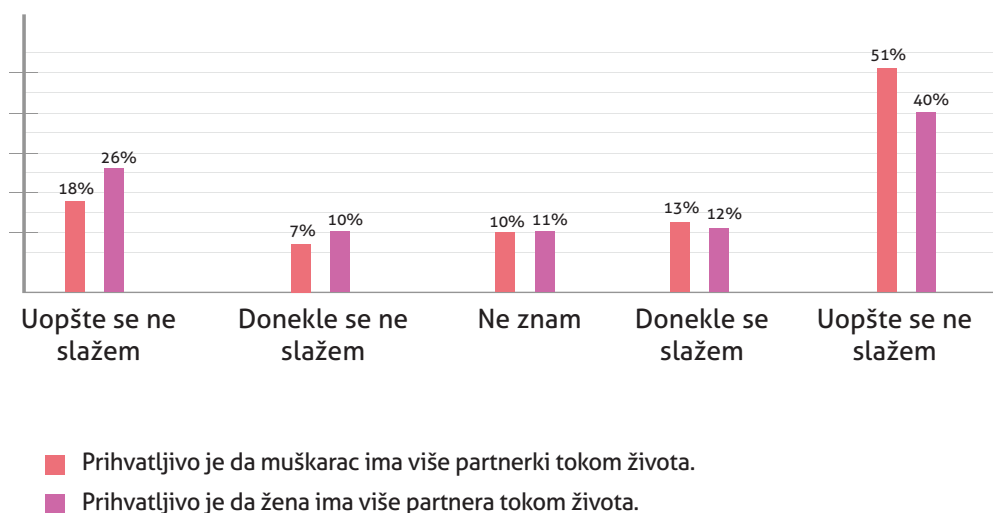
Grafikon 3.7. Prava žena je emotivna

Žene imaju veću sklonost ka tračarenju.

Grafikon 3.8. Žene imaju veću sklonost ka tračarenju

Broj seksualnih partnera/ki

Grafikon 3.9. Broj seksualnih partnera/ki

Prihvatljivo je da muškarci pokazuju jedni drugima ljubav.

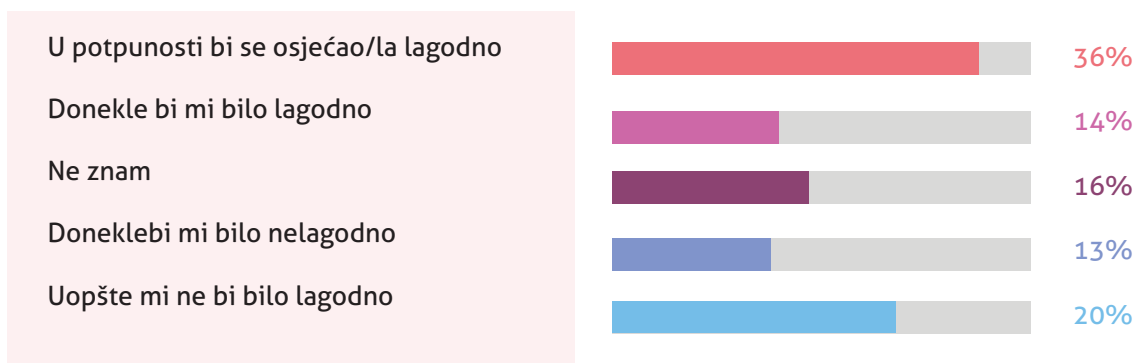

Grafikon 3.10. - Prihvatljivo je da muškarci pokazuju jedni drugima ljubav

9 STAVOVI SREDNJOŠKOLACA/KI O TRANS OSOBAMA

Ispitanici/ce u intervjuima i fokus grupama navode da je u njihovim srednjim školama postojao mali broj osoba koji ih je prihvatao i podržavao u odnosu na njihovo rodno izražavanje, te da je bio mali broj drugova/ica iz odeljenja sa kojima su mogli/e otvoreno i slobodno da razgovaraju. Neki/e od njih navode da su bili/e prihvaćeniji/e, tj da su imali/e više drugova/ica u periodu kada nijesu bili/e autovani, a neki od njih nijesu smogli/e hrabrosti da se svima autuju iz straha od reakcija okoline, kao i zbog strahovanja za svoju bezbjednost. **Neke od reakcija koje su anticipirali/e (a koje su se u nekim slučajevima i ostvarile) su: podsmijavanje, nasilje, nazivanje pogrdnim imenima, ogovaranje i fizički konflikti.**

U kojoj mjeri bi se osjećao/la lagodno da u tvom odeljenju uči transrodna osoba

Grafikon 4.1. - U kojoj mjeri bi se osjećao/la lagodno da u tvom odeljenju uči transrodna osoba?

50% od svih ispitanika srednjoškolaca/ki se izjasnilo da bi im bilo lagodno da u njihovom odeljenju uči transrodna osoba, dok 33% navodi da im ne bi bilo lagodno. Međutim, 52% od svih učenika koji su učestvovali u ispitivanju je navelo da se ne bi osjećali lagodno da u njihovom odeljenju uči transrodna osoba, dok 29% srednjoškolaca bi se osjećali lagodno. 24% od ukupnog broja srednjoškolki je odgovorilo da im ne bi bilo lagodno da u njihovom odeljenju uči transrodna osoba, ali 63% smatra da bi im bilo lagodno.

Zbog negativnih stavova okoline, većina rodno nekonformišućih i trans osoba ima mali broj prijatelja u školi. Navode da su uglavnom drugarice iz odeljenja i iz škole bile one sa kojima su mogli otvoreno da pričaju i one koje su ih podržavale. Kada se uporede stavovi srednjoškolaca i srednjoškolki, rezultati pokazuju da je veća vjerovatnoća da srednjoškolke prihvate druga/icu koji/a je transrodan/a u odnosu na srednjoškolce.

Na pitanje kakav je odnos imao sa drugovima i drugaricama iz odeljenja, trans momak koji je bio autovan u srednjoj školi, kaže da su mu se drugovi iz razreda "**konstantno smijali**", ali da su ga djevojke iz razreda uglavnom podržavale. Odnos sa drugovima i drugaricama iz odeljenja, na skali od jedan do deset, ocjenjuje peticom, jer su neki "**smatrali da sam bolestan, otvoreno mi govorili da treba da se izliječim**", ali da je sa nekim drugaricama iz škole imao dobar odnos. Druga ispitanica takođe navodi da je odnos sa drugovima bio lošiji, a od jedan do deset

Ukoliko ti drug/ica iz odjeljenja kaže da želi da koristiš drugačije zamjenice kada ga/je oslovljavaš, u kojoj mjeri bi ti bilo lagodno da koristiš te zamjenice?

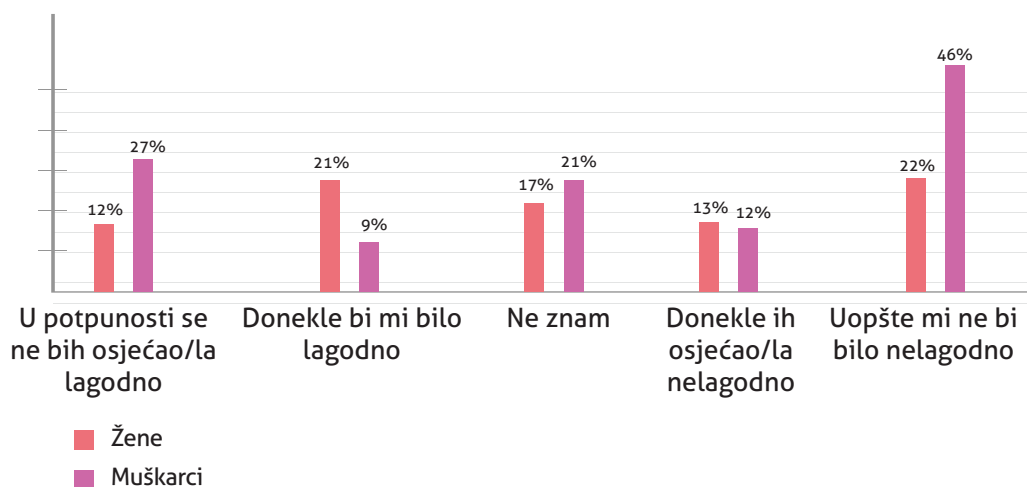

Grafikon 4.2. - Ukoliko ti drug/arica iz odeljenja kaže da želi da koristiš drugačije zamjenice kad ga/je oslovljavaš, u kojoj mjeri bi ti bilo lagodno da koristiš te zamjenice?

ga ocjenjuje sa dvojkom, dok odnos sa drugaricama ocjenjuje osmicom. Na časovima fizičkog je doživljavala podsmijavanje, podcjenjivanje i nazivanje pogrdnim imenima od strane svojih drugova iz razreda.

68% mladića je izjavilo da im ne bi bilo lagodno ukoliko im drug/arica kaže da želi da koriste drugačije zamjenice kad ga/je oslovljava, dok je 21% izjavilo da bi im bilo lagodno.

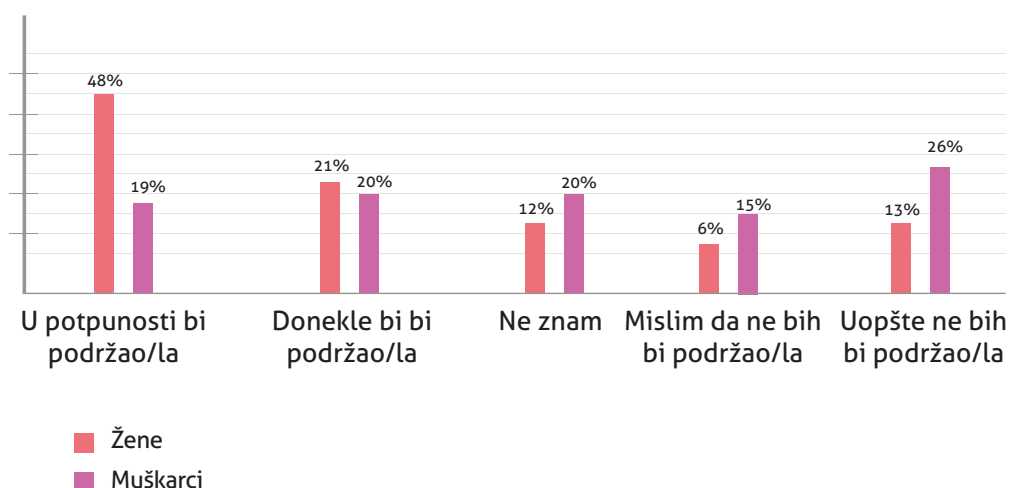
Ukoliko ti drug/arica iz odeljenja kaže da želi da koristiš drugačije zamjenice kad ga/je oslovljavaš, u kojoj mjeri bi ti bilo lagodno da koristiš te zamjenice?

Grafikon 4.3. - Ukoliko ti drug/arica iz odeljenja kaže da želi da koristiš drugačije zamjenice kad ga/je oslovljavaš, u kojoj mjeri bi ti bilo lagodno da koristiš te zamjenice?

26% srednjoškolaca/ki ne bi podržao/la druga/ricu ako im kaže da ga/ju oslovljavaju novim imenom, a 58% bi podržalo. 41% srednjoškolaca i 19% srednjoškolke ne bi podržalo druga/ricu da im kaže da ih oslovljava novim imenom.

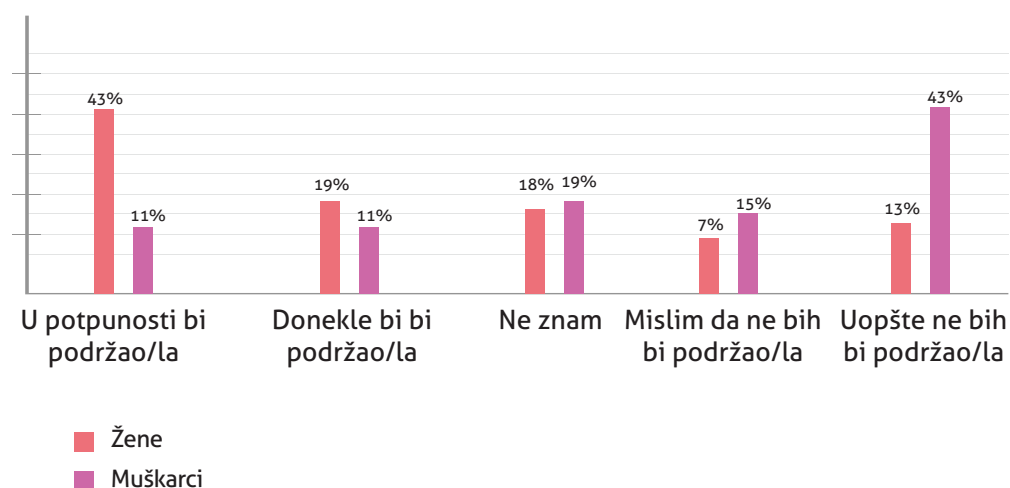
U kojoj mjeri bi podržao/la druga/ricu da ti kaže da ga/ju oslovljavaš novim imenom?

Grafikon 4.4. - U kojoj mjeri bi podržao/la druga/ricu da ti kaže da ga/ ju oslovljavaš novim imenom?

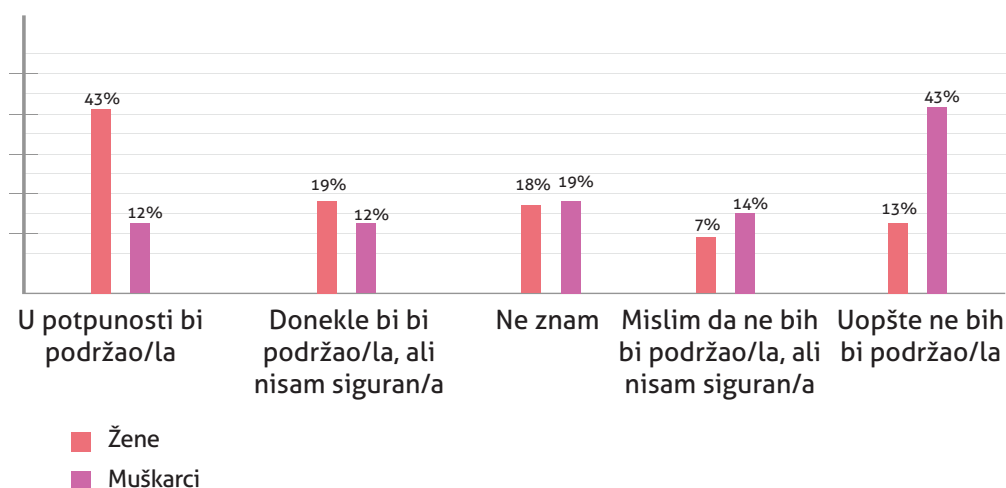
Srednjoškolci/ke bi u istoj mjeri podržale, tj ne bi podržali/e druga koji je trans muškarac kao i drugaricu koja je trans žena. Naime, 48% srednjoškolaca/ki bi podržalo i druga i drugaricu, dok 33% ne bi podržalo ni druga ni drugaricu koji/a im kaže da je transrodan/a. 58% srednjoškolaca ne bi podržalo transrodnog druga, dok 57% ne bi podržalo transrodnju drugaricu, a 22% bi podržalo druga i 24% bi podržalo drugaricu. 20% srednjoškolci ne bi podržalo ni druga ni drugaricu koji/a je transrodan/a, a 62% njih bi podržale i druga i drugaricu.

U kojoj mjeri osjećaš da bi podržao/la druga iz odeljenja koji ti kaže da je trans muškarac?

Grafikon 4.5. - U kojoj mjeri osjećaš da bi podržao/la druga iz odeljenja koji ti kaže da je trans muškarac?

U kojoj mjeri osjećaš da bi podržao/la drugaricu iz odeljenja koja ti kaže da je trans žena?

Grafikon 4.6. - U kojoj mjeri osjećaš da bi podržao/la drugaricu iz odeljenja koja ti kaže da je trans žena?

Evidentno je da mladići u srednjim školama u znatno manjoj mjeri podržavaju transrodne osobe. O tome svjedoče rezultati upitnika, kao i iskustva koja su trans osobe podijelile u intervjuima i fokus grupama. Neophodno je raditi na povećanju nivoa svijesti, kao i na smanjenju socijalne distance u odnosu na transrodne osobe i one koje se rodno izražavaju drugačije od tipičnog izražavanja za muškarce i žene u našem društvu. Specifično, potrebno je osmisliti aktivnosti namijenjene mladićima srednjoškolskog uzrasta.

U upitniku, ispitivani su i stavovi srednjoškolaca/ki o transrodnim osobama generalno. 60% srednjoškolaca/ki smatra da transrodne osobe treba da imaju prava kao i sve osobe, dok 24% srednjoškolaca/ki smatra da transrodne osobe ne treba da imaju jednaka prava. S druge strane, **47% (od kojih 40% se uopšte ne slaže) smatra da transrodne osobe ne treba da imaju pravo na besplatnu promjenu**

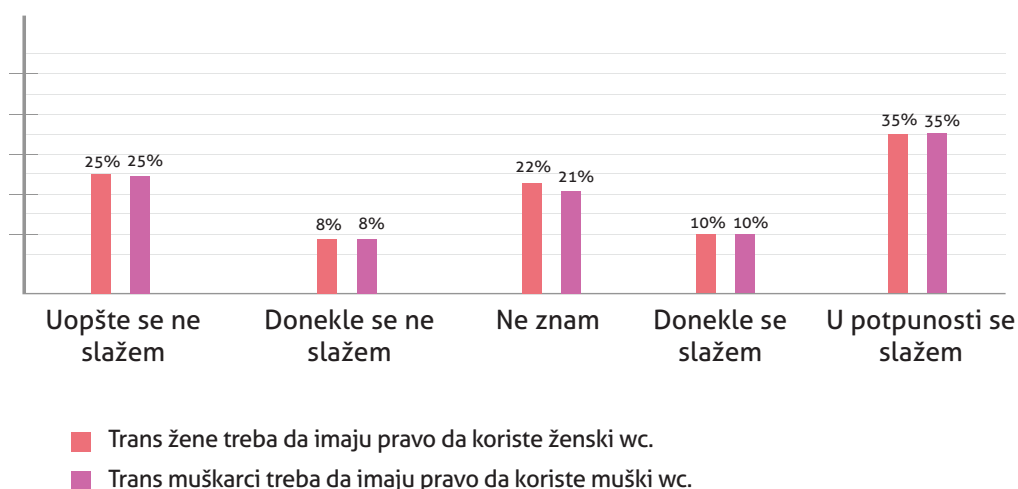
pola. Ovakav stav bi se dijelom mogao objasniti i stepenom informisanosti opšte populacije, a i srednjoškolaca/ki o sistemu zdravstvene zaštite u Crnoj Gori. Nažalost, ne raspolažemo statističkim podacima o stepenu informisanosti opšte populacije o sistemu zdravstvene zaštite, ali komentari na društvenim mrežama, online portalima i javnim diskusijama, kao i sam način izvještavanja medija, koji su naročito prisutni kada su aktuelne vijesti o pokrivanju troškova procesa prilagođavanja pola iz budžeta Fonda za zdravstveno osiguranje, sugerišu da je nivo informisanosti nizak. Na dva upitnika su srednjoškolci/ke, a koji su davali pozitivne izjave o tome da li bi prihvatili i/ili podržali transrodne drugove/arice, imali potrebu da na ovo pitanje dopišu da transrodne osobe ne treba da imaju pravo na besplatnu promjenu pola "zato što ni liječenje gorih bolesti nije besplatno" i da bi "onda trebale biti besplatne i druge operacije".

Transrodne osobe treba da imaju pravo na besplatnu promjenu pola.

Grafikon 4.7. - "Transrodne osobe treba da imaju pravo na besplatnu promjenu pola."

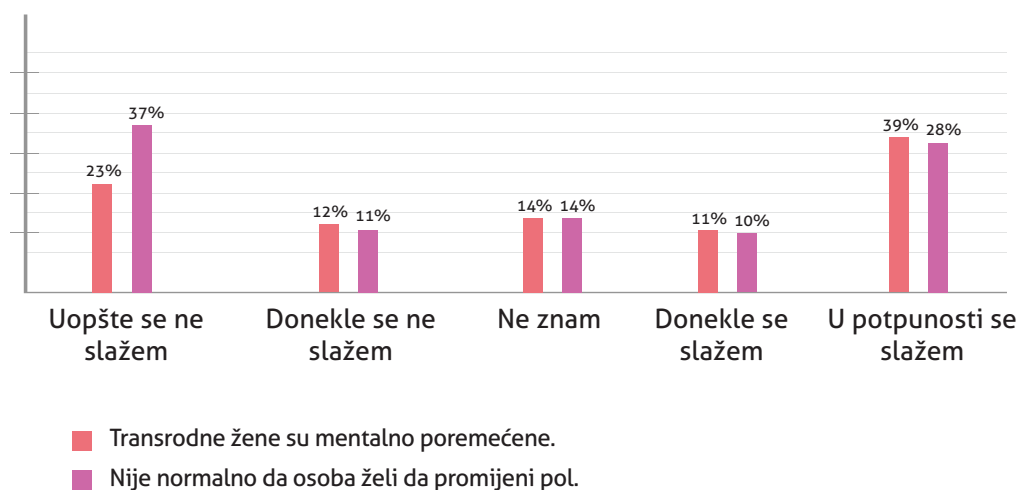
33% srednjoškolaca/ki smatra da transrodne osobe ne treba da koriste WC namijenjen za rod sa kojim se identifikuju.

Grafikon 4.8. - Stavovi o tome da li trans žene/trans muškarci treba da koriste WC koji je namijenjen rodu sa kojim se identifikuju

50% srednjoškolaca/ki smatra da su transrodne osobe mentalno poremećene i 38% da nije normalno da osoba želi da promjeni pol.

Grafikon 4.9.

Sa tvrdnjom "Transrodne osobe čine grijeh ukoliko žive u rodu koji osjećaju, umjesto u polu koji im je dat na rođenju." složilo se 30% srednjoškolaca/ki, a 40% njih smatra da će se ugroziti postojanje muškaraca i žena ukoliko prihvatimo transrodne osobe. 46% srednjoškolaca/ki smatra da transrodne osobe krše tradiciju i kulturu našeg društva.

Patologizacija transrodnih osoba, osporavanje prava da žive u rodu koji osjećaju, zabrana korišćenja prostorija namjenjenih za rod sa kojim se identifikuju, stavovi da je transrodnost grijeh, te da ugrožava kulturu i tradiciju, kao i isključivo postojanje cisrodnih osoba, oslikava transfobične stavove. Škole treba da rade na edukaciji učenika/ca o rodnim različitostima u cilju smanjenja negativnih stavova prema transrodnim i osobama koje se rodno ne konformišu, kako bi prevenirale nasilje.

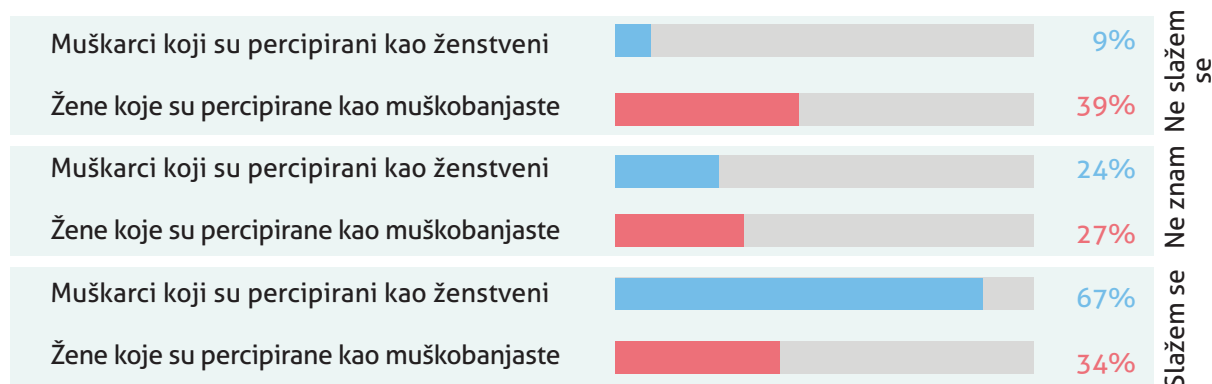

1 VRŠNJAČKO NASILJE

U istraživanju o položaju mladih LGBT u srednjim školama iz ugla profesionalaca/ki koji rade u srednjim školama, pedagozi/gice i psiholozi/škinje navode da u školama postoje određeni oblici psihološkog uznemiravanja, kao što je omalovažavanje, ismijavanje, isključivanje iz društva. Međutim, odgovori ispitanica/ka ovog istraživanja izdvajaju isključivo ugroženost mladića i to onih čiji izgled ne odgovara kulturološki rodno definisanom izgledu muškarca ("feminiziran"), dok djevojke nisu percipirane kao žrtve homofobičnog nasilja.⁴⁶

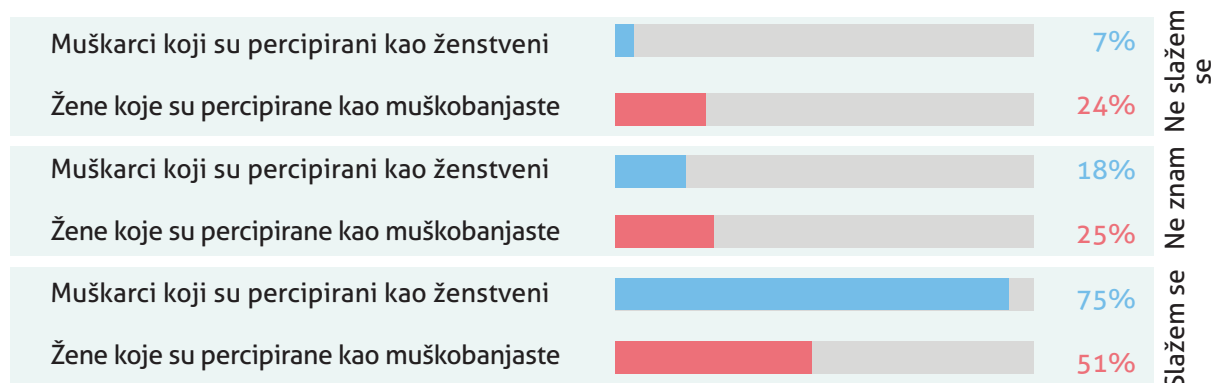
Srednjoškolci/ke procjenjuju da su muškarci koji su percipirani kao ženstveniji izloženi većem stepenu nasilja u školskom okruženju, ali da je nasilje nad ženama koje su percipirane kao muškobanjaste, takođe, na visokom nivou. **67% srednjoškolaca/ki smatra da su muškarci koji su percipirani kao ženstveni izloženi fizičkom nasilju, 75% da su izloženi podsmijavanju, a 45% smatra da muškarci koji su percipirani kao ženstveni nemaju drugova u školi.** S druge strane, **34% srednjoškolaca/ki smatra da su djevojke koje su percipirane kao muškobanjaste izložene fizičkom nasilju, 51% smatra da su izložene podsmijavanju, 21% njih smatra da nemaju drugova u školi, a 27% da nemaju drugarica u školi.**

Fizičko nasilje

Grafikon 5.1. - Izloženost fizičkom nasilju muškaraca i žena koji se rodno izražavaju različito od društveno ustaljenih normi

Podsmijavanje

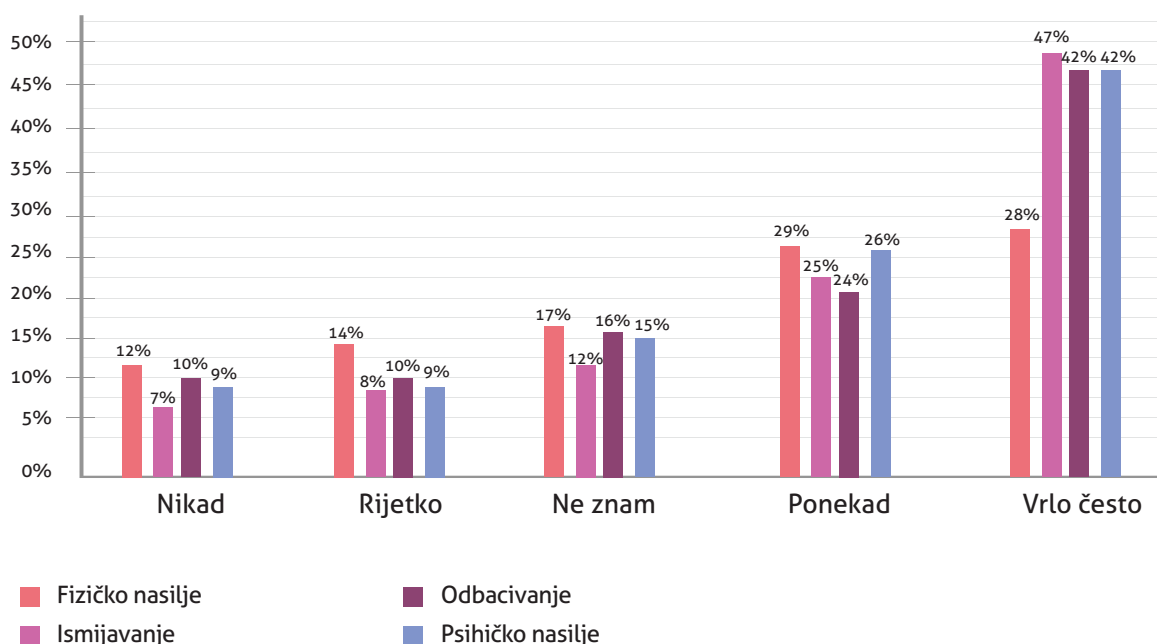
Grafikon 5.2. - Izloženost podsmijavanju muškaraca i žena koji se rodno izražavaju različito od društveno ustaljenih normi

⁴⁶ I. Kovačević (2016). Kvalitativno istraživanje o položaju LGBT mladih u srednjim školama iz perspektive profesionalaca/ki koji rade u srednjim školama. Juventas, Podgorica

Ovi rezultati sugeriraju da postoji nizak stepen prihvatanja rodnih različitosti od strane učenika/ica u školskom okruženju. S obzirom na to da djevojke nijesu percipirane kao žrtve homofobičnog nasilja od strane profesionalaca/ki u PP službama, bitno je naglasiti da veliki broj ispitanika/ca srednjoškolaca/ki smatra da su i one u velikoj mjeri izložene fizičkom nasilju, podsmijavanju i odbacivanju od strane vršnjaka. U cilju adekvatnijeg reagovanja na vršnjačko nasilje, važno je raditi na većoj vidljivosti djevojka koje su suočene sa homofobičnim nasiljem, te načinima zaštite i prevencije od nasilja.

57% ispitanika/ca smatra da su LGBT osobe izložene fizičkom nasilju vrlo često ili ponekad u školskom okruženju, 72% smatra da su LGBT osobe vrlo često ili ponekad izložene ismijavanju, 66% odbacivanju i 68% psihičkom nasilju od strane vršnjaka.

Nasilje nad LGBT osobama u školskom okruženju

Grafikon 5.3. - Percipirano nasilje nad LGBT osobama ili osobama koje su percipirane kao LGBT u školi ili u školskom okruženju

U istraživanju iz 2013. godine, 63% srednjoškolaca/ki izjavljuje da je čulo da je mlada osoba, zato što drugi smatraju da je gej, lezbejka, biseksualna i/ili transrodna, bila izložena podsmijavanju, 53,5% da je bila izložena vrijeđanju, 22,7% fizičkom povrijeđivanju, a 29,8% da je bila izložena prijetnjama. Na osnovu percipiranog nasilja nad LGBT osobama od strane srednjoškolaca/ki u ovom istraživanju, može se pretpostaviti da je nasilje nad LGBT osobama prisutnije u odnosu na 2013. godinu. Dalja istraživanja bi dala potpuniju sliku o stepenu, vrsti, ali i načinu prevencije i zaštite od nasilja nad LGBT osobama.

Zbog iskustva nasilja koje su doživjeli/e, trans osobe navode da je njihovo iskustvo u srednjoj školi bilo **"traumatično, bolno", "stresno i dosadno", "brutalno", "katastrofa, užas, tužno u svakom slučaju"**. Njihovi opisi iskustva u srednjoj školi su, u najmanju ruku, zabrinjavajući. Riječi koje koriste jasno ukazuju na negativne posljedice neprihvatanja, nerazumjevanja, podsmijavanja, ruganja i fizičkog nasilja koji/e su pretrpjeli/e.

Trans osobe su pričale o svom iskustvu nasilja u školama i školskom okruženju u intervjuima. Ispitanici/e navode da su bili/e uglavnom izloženi/e podsmijavanju, gurkanju, ogovaranjima, nazivanju pogrđnim imenima. Izjavljuju da se tokom pohađanja srednje škole nijesu osjećali/e sigurno i bezbjedno, te da su bili/e izloženi stresu zbog nasilja koje se dešavalo u školskom okruženju.

Jedna ispitanica je u intervjuu izjavila da fizičko nasilje skoro nikad nije pretrpjela, ali da je svakodnevno doživljavala podsmijavanje, gurkanje, da je bila izložena ogovaranju od strane drugova/ica iz škole: *"Bilo je gurkanja, kačenja ramenom (...) svako jutro se dešavalo da me momak koji je mlađi od mene gurka"*. Ostali učenici/ce su je nazivali pogrđnim imenima u školi i online na aplikaciji "Ask" koja je bila popularna dok je ona pohađala školu. Kako navodi, na toj aplikaciji postojala je mogućnost da se ostave anonimni komentari i poruke, pa su je drugovi/rice iz škole koristili/e da joj šalju prijeteće poruke i nazivaju pogrđnim imenima. Imala je problema i zbog načina oblačenja - *"često su to bili pogledi, komentari „Oblačiš se kao peder“, moje uske farmerke su svima bile trn u oku, ili podvijene farmerke."* Ističe da su je česta ogovaranja pogađala, koja su se dešavala *"svakog dana u školi"*.

Trans momak koji je bio autovan od prvog razred srednje škole, doživljavao je fizičko i psihičko nasilje. Od drugog razreda srednje škole *"trpi nasilje, dobacivanja, sminjanja, sačekuše poslije časova, sprdnje (sa njim)"*. Zbog nasilja koje je doživio, često je i sam ulazio u fizičke konflikte. Pored nasilja koje je doživio u školskom okruženju, ovaj trans momak je doživljavao nasilje u đaćkom domu u kojem je boravio tokom školavanja. O svom iskustvu u đaćkom domu kaže: *"Nije baš bilo veselo iskustvo, prije svega autovao sam se sa svojih 15 godina, znači u prvom razredu srednje škole, čim sam došao u Podgoricu, odmah nakon što sam skratio kosu i počeo da kapiram malo intezivnije svoj rod i ko ja zapravo jesam."*

Autovao sam se i đacima iz škole i deci, odnosno prijateljima iz doma. Na početku je to bilo u redu. Neki su mi rekli da im je to okej, neki su mi rekli da ih to ne interesuje, neki su negodovali sa strane ili iza leđa. Onda u nekom momentu su počela konstanta dobacivanja. Ja sam se žalio, moje žalbe su bile odbijene od strane vaspitača i vaspitačica iz doma, zato što su oni rekli da to što ja jesam ne može da bude tako, da sam do juče bio ona, a danas on, kao i da su provokacije realne i da sam ih sam tražio. Kasnije, te provokacije su porasle i postale fizičko i verbalno nasilje. Najveće nasilje koje sam doživio je bilo da sam bio zatvoren u vc-u doma sa grupom od tri momka i dvije đevojke, koji su nadamnom vršili nasilje nekih 45 minuta, govoreći mi sve i svašta - od imena koje sam dobio na rođenju do "nakazo", "bolesniče", "pederu", "lezbejko", "ubit te treba". Kako sam probao da otvorim vrata kako bih vidio o kome se radi, jedan od momaka mi je povrijedio prst na lijevoj ruci, prst je bio slomljen..."

Nasilje koje je doživljavao u srednjoj školi imalo je, po njegovoj procjeni, negativne psihičke posljedice -

"osjećao da prolazim psihičku torturu, osjećao sam se nezaštićeno, nisam imao nikoga ko je stajao iza mene." Borio se sa anksioznošću, depresijom, izolacijom i agresijom. Često je trpio fizičke povrede. "Bio sam strašno nasilan, stalno sam bio nervozan, pod tenzijom, plakao sam, nisam imao nikoga, to mi se nakupljalo, nisam znao kako da se izborim sa tim, pucao sam jako često, kontantno sam imao povrijeđene ruke, rebra, jagodičnu kost, od sukoba, od udaranja u zid."

Ovo je sve rezultiralo time da napusti redovno školovanje, jer nije želio da trpi "nepoštovanje, nasilje i diskriminaciju".

Druga ispitanica u intervjuu opisuje slučaj nasilja koji je doživljela u učionici. Kada je na jednom času nacrtala dugu kao logo na temu "put od kuće ka školi", drug iz odeljenja "isprovociran time što promovisem LGBT teme" ju je gađao stolicom. Osim ovog slučaja, ona navodi da "ne pamti dan bez nasilja neke vrste. Nisam mogla da dođem do škole da me neko ne vrijeđa". Dobacivanja se nisu ograničavala samo na školske prostorije, već je dobacivanje, nazivanje pogrdnim imenima, gurkanja i ostale neprijatnosti doživljavala i na putu od kuće do škole u gradskom autobusu, kao i u okolini škole koja je bila okružena sa tri druge srednje škole.

Drugi trans momak izjavljuje da je doživljavao da ga nazivaju pogrdnim imenima, ali i pored toga ističe da je u njegovoj školi "postojala disciplina" i da se nasilje u njegovoj školi kažnjavalo. Međutim, on ističe da se nasilje dešavalo van školskih zidova.

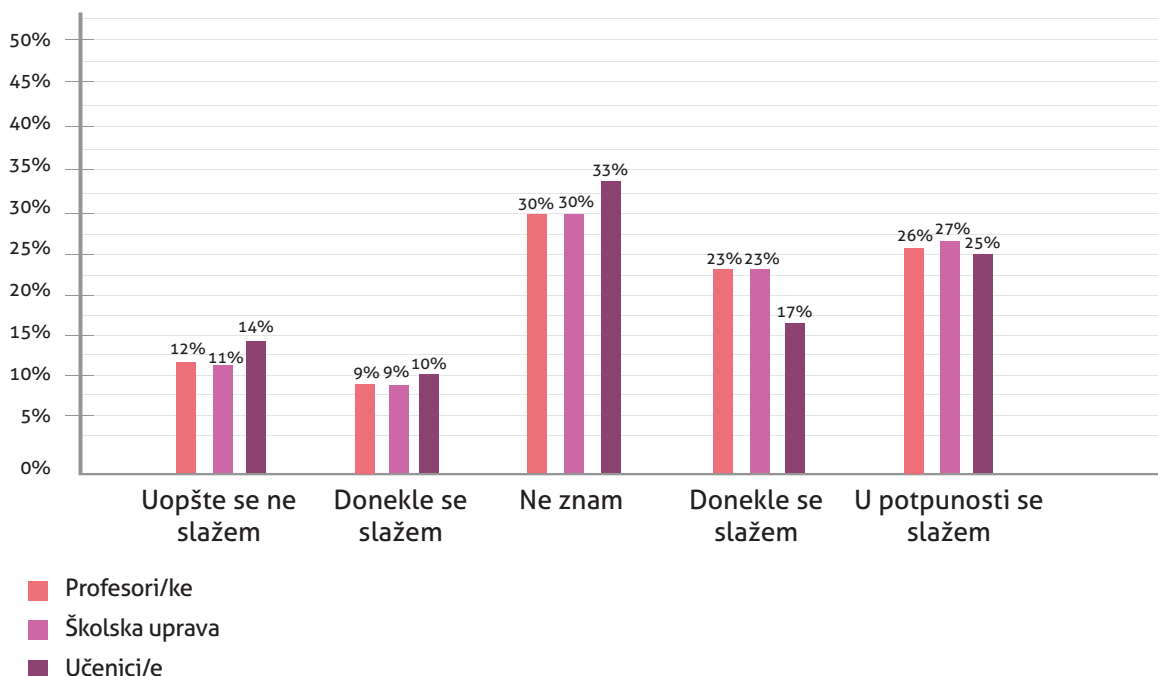
Ispitanici/ce na obje fokus grupe koje su sprovedene u okviru ovog istraživanja navode da su doživjeli/e da im se neko podsmijava, naziva pogrdnim imenima ili da ih ogovara zbog svog rodnog izražavanja.

30% srednjoškolaca/ki ne zna u kojoj mjeri profesori/ke i školska uprava treba da imaju učešća u zaštiti transrodnih osoba od nasilja u školi, a 33% u kojoj mjeri učenici/e imaju udjela u zaštiti transrodnih osoba od nasilja u školi.

Neki ispitanici/e u intervjuima i na fokus grupama ocjenjuju da nijesu uopšte ili nijesu u dovoljnoj mjeri imali/e podršku od svojih profesora/ki. Trans žena koja je gađana stolicom od strane druga iz odeljenja, navodi da su profesori/ke donijeli/e većinsku odluku na sjednici da osoba koja ju je fizički napala ne bude isključena iz škole. Trans momak koji

"Morala sam svaki dan da prođem pored tri hora koja bi dobacivala 'pederu' kako bih došla na čas.", navodi ona.

Koliko misliš da profesori/ke, školska prava, učenici/e imaju ulogu u zaštiti transrodnih osoba od nasilja u školi?

Grafikon 5.4. - Koliko misliš da profesori/ke, školska prava, učenici/e imaju ulogu u zaštiti transrodnih osoba od nasilja u školi?

je bio autovan u srednjoj školi navodi da su profesori/ke odbijali/e da mu se obraćaju u muškom rodu, te da nisu stali/e u njegovu odbranu kad je doživljavao verbalno nasilje i podsmijavanje na času. Ispitanici/ce navode da je bilo situacija u kojima su doživljavali/e podsmijavanje na času, a da se dešavalo da profesori/ke nijesu reagovali/e. Neki/e od njih navode da je podrška od strane profesora/ki nedostajala zbog stereotipa i predrasuda koje su gajili/e prema LGB ili transrodnim osobama. Većina ispitanika/ca smatra da je mali broj profesora/ki sa kojima su mogli/e otvoreno da porazgovaraju o problemima sa kojima su se susrijećali/e.

Ispitanici/e u intervjuima i fokus grupama navode da su i sami profesori/ke ispoljavali/e negativne stavove prema LGBTI osobama, što je produbljivalo njihov strah da otvoreno iskažu svoj rodni identitet.

Na fokus grupi sa osobama koje se rodno ne konformišu, jedan/na od ispitanika/ca ističe da je profesorica biologije u njegovoj/njenoj školi predavala da je homoseksualnost bolest. Takođe, drugi/a ispitanak/ca navodi primjer gdje je profesorica u njegovoj školi izjavila da su "gejevi uzeli Bogu dugu".

Uprkos postojanju školskih timova za zaštitu od nasilja⁴⁷, ispitanici/ce u intervjuima i fokus grupama ističu da tokom njihovog školovanja u srednjoj školi školska uprava i stručne službe im nijesu pružale adekvatnu podršku. Većina ispitanika/ca se nikad nije obratilo školskom/oj pedagogu/škinji, psihologu/škinji ili školskoj upravi, a podršku i zaštitu koju škole pružaju transrodnim osobama nisko ocjenjuju.

Razlozi zbog kojih se nijesu obratili/e u slučaju potrebe stručnoj službi su: nepovjerenje, strah od otkrivanja njihovog identiteta, strah da im roditelji ne saznaju njihov rodni identitet ili seksualnu orijentaciju, kao i nedovoljna pristupačnost sistema podrške koje škole pružaju učenicima/ama.

⁴⁷ T. Milić, R. Novović, S. Grdinić, I. Raščanin (2015). *Podjela odgovornosti i postupanje u cilju prevencije i u slučajevima pojave nasilja*, Ministarstvo prosvjete

ZAKLJUČAK

Na osnovu dobijenih rezultata kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja, nameće se zaključak da je neophodno raditi na boljem informisanju i edukovanju učenika/ca o rodu, polu, transrodnosti i seksualnoj orijentaciji kroz nastavne i vannastavne aktivnosti. Znanja srednjoškolca/ka koji/e su učestvovali/e u ovom istraživanju o ovim temama, a pogotovo o razlikama između pola i roda i njihovim karakteristikama, je na niskom nivou. Edukacijom se postiže povećanje nivoa svijesti kod učenika/ca većinske populacije i bolje razumjevanje, a kako su naveli/e ispitanici/ce u kvalitativnom istraživanju, može biti od velikog značaja za osobe koje propituju svoj rodni identitet i/ili seksualnu orijentaciju. Stepenn informisanosti i stavovi stručnjaka/kinja koje rade u srednjim školama nijesu bile predmet ovog istraživanja, ali s obzirom da su ispitanici/ce kvalitativnog dijela istraživanja sugerisali/e da postoje profesori/ke i stručni radnici/e koji/e nijesu dovoljno informisani/e, u budućnosti je potrebno ispitati i ovaj aspekt kako bi se o LGBTI temama objektivno pristupalo u srednjim školama.

Stavovi srednjoškolaca/ki o rodnim ulogama oslikavaju stereotipne stavove. Određeni broj srednjoškolaca/ki smatra da su određeni poslovi isključivo za muškarce ili za žene, dok većina njih smatra da žene i muškarci treba da se ponašaju u skladu sa svojim rodnim identitetom (uglavnom onim koji je pripisan na rođenju). Dalje, njihovi stavovi o transrodnim osobama pokazuju da veliki broj srednjoškolaca/ka ne bi prihvatilo niti podržalo druga/ricu koji/a je transrodan/na, a određeni broj srednjoškolaca/ki smatra da transrodnost nije normalna i da su transrodne osobe mentalno poremećene. S obzirom na to da transrodne i osobe koje se rodno ne konformišu, prema njihovim procjenama, smatraju da ovakvi stavovi su motivacija za fizičko i verbalno nasilje koje su doživjeli/e, aktivnosti sa srednjoškolicima/kama treba da budu usmjerene ka umanjivanju predrasuda i stereotipa o rodnim ulogama i rodnim različitostima.

Vršnjačko nasilje u srednjim školama je jedan od ključnih problema koji je potvrđen ovim i drugim istraživanjima sprovedenim na tu temu. Vršnjačko nasilje može biti motivisano homofobijom, transfobijom, te nije rijetkost da lezbejke, gejevi, biseksualne, trans i osobe čije rodno izražavanje odstupa od

ustaljenih normi budu žrtve fizičkog, psihičkog i verbalnog nasilja. Prema rezultatima ovog istraživanja, možemo zaključiti da nasilje prema transrodnim i drugim osobama koje se rodno ne konformišu u većini slučajeva nije prijavljeno ili nije adekvatno sankcionisano, što stvara atmosferu u kojoj se transrodne osobe, lezbejke, gejevi, biseksualne i nebinarne osobe, i one koje su percipirane kao takve, ne osjećaju bezbjedno, sigurno i bezbrižno. To može imati negativne posljedice po njihove živote, kao što su: napuštanje školovanja, povećana anksioznost, deperesivna osjećanja, izolacija i nasilno ponašanje. Neophodno je kreirati adekvatne mehanizme zaštite od nasilja svih učenika/ca u školi i u školskom okruženju koji će se adekvatno implementirati.

Preporuke ispitanika/ca za poboljšavanje sistema podrške transrodnih, interpolnih, rodno varijantnih i osoba koje se rodno ne konformišu u školi:

1. Uvesti LGBTI teme u nastavni program, još od osnovne škole. Preporučivati literaturu i lektiru koja se bavi LGBTI temama.
2. Neophodno je da se nastavnici/e edukuju o LGBTI temama.
3. Uvesti vannastavne aktivnosti, kao što su debate i diskusije, filmske projekcije, intenzivirati saradnju sa nevladinim organizacijama i organizovati radionice o LGBTI temama.
4. Obilježavanje Mjeseca Ponosa i drugih važnih dana za LGBT zajednicu.
5. Podrška LGBTI osobama treba da bude pristupačnija i očiglednija. *"Svima treba da bude istaknuta podrška i šta neko smije da radi. Ja nijesam znao šta spada pod nasilje a šta pod diskriminaciju. Svima mora da se približi šta spada u nasilje, jer nekad ni učenici ne shvataju da vrše nasilje. Čak ni ja ne bih sve ono što se dešavalo izdvojio kao nasilje, jer jedino što ja doživljavam kao nasilje jeste fizičko nasilje."* - navodi trans osoba.
6. Kreirati atmosferu u školama gdje bi transrodne osobe i ostale osobe iz LGBTI zajednice mogle pričati otvoreno o svom rodnom identitetu, seksualnosti i rodnom izražavanju.

ANEXI I.

UPITNIK O STAVOVIMA SREDNJOŠKOLACA/KI O RODNO I POLNO RAZLIČITIM UČENICIMA/KAMA

ISTRAŽIVANJE O STAVOVIMA SREDNJOŠKOLACA/KI PREMA RODNIM RAZLIČITOSTIMA

Istraživanje „Stavovi srednjoškolaca prema rodnim različitostima“ sprovodi Asocijacija „Spektra“ - nevladina organizacija koja se bavi zaštitom i promocijom ljudskih prava transrodnih, rodno varijantnih i interpolnih osoba. Istraživanje se sprovodi kroz projekat “Akcija za TRANSformaciju škola” podržanog kroz projekat “Koalicija protiv vršnjačkog nasilja u crnogorskim školama” koji realizuju NVO Udruženje Roditelji, NVO Juventas, Unija srednjoškolaca Crne Gore, Centar za podršku lokalnom i regionalnom razvoju, a finansira Evropska Unija podsredstvom Delegacije EU u Crnoj Gori.

Cilj istraživanja je ispitivanje stavova o rodno različitim učenicima i stepenu vršnjačkog nasilja koje pogađa učenike/ce koji svojim rodnim izražavanjem izlaze iz društveno prihvatljivih rodnih uloga.

Rezultati istraživanja biće prezentovani javno, a korišće se za svrhe kreiranja smjernica sa ciljem unapređenja sigurnosti školskog okruženja za sve učenike/ce bez obzira na njihov rod i pol, te druge lične karakteristike.

Istraživanje je u potpunosti anonimno, a ispitanici/e nasumično odabrani/e.

Za popunjavanje ovog upitnika molimo te da izdvojiš 15 minuta svoga vremena.

U potpunosti razumijem cilj i svrhu istraživanja i pristajem da učestvujem u istome.

- a) DA
- b) NE

A. Izjave koje će biti izložene u ovom dijelu upitnika imaju za svrhu da istraže tvoje znanje o terminima kao što su rod, pol, rodne uloge i rodno izražavanje. Ohrabrujemo te da na pitanja odgovaraš iskreno, birajući samo jedan od ponuđenih odgovora. Ukoliko prilikom odgovaranja daš više odgovora na isto pitanje, cijeli upitnik će se smatrati nevažećim. Takođe, da bi se upitnik smatrao validnim, potrebno je da odgovoriš na sva pitanja.

1) U kojoj mjeri smatraš da su pol i rod isto?

- 1. U potpunosti smatram da su isto
- 2. Mislim da su isto, ali nisam siguran/na
- 3. Ne znam
- 4. Mislim da nisu isto, ali nisam siguran/na
- 5. Siguran/na sam da nisu isto

2) U kojoj mjeri smatraš da pol određuju nečije genitalije?

- 1. U potpunosti se slažem
- 2. Donekle se slažem, ali nisam siguran/na
- 3. Ne znam
- 4. Donekle se ne slažem, ali nisam siguran/na
- 5. U potpunosti se ne slažem

3) U kojoj mjeri smataraš da pol određuju nečiji hormoni?

- 1. U potpunosti se slažem
- 2. Donekle se slažem, ali nisam siguran/na
- 3. Ne znam
- 4. Donekle se ne slažem, ali nisam siguran/na
- 5. U potpunosti se ne slažem

4) U kojoj mjeri smatraš da pol određuju hromozomi?

- 1. U potpunosti se slažem
- 2. Donekle se slažem, ali nisam siguran/na
- 3. Ne znam
- 4. Donekle se ne slažem, ali nisam siguran/na
- 5. U potpunosti se ne slažem

5) U kojoj mjeri smatraš da pol definiše kako osoba izgleda?

1. U potpunosti se slažem
2. Donekle se slažem, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle se ne slažem, ali nisam siguran/na
5. U potpunosti se ne slažem

6) U kojoj mjeri smatraš da pol definiše nečije ponašanje?

1. U potpunosti se slažem
2. Donekle se slažem, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle se ne slažem, ali nisam siguran/na
5. U potpunosti se ne slažem

7) U kojoj mjeri smatraš da muškarci i žene različito razmišljaju?

1. U potpunosti se slažem
2. Donekle se slažem, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle se ne slažem, ali nisam siguran/na
5. U potpunosti se ne slažem

8) U kojoj mjeri smatraš da se muškarci i žene različito ponašaju?

1. U potpunosti se slažem
2. Donekle se slažem, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle se ne slažem, ali nisam siguran/na
5. U potpunosti se ne slažem

9) U kojoj mjeri smatraš da muškarci i žene imaju različite intelektualne sposobnosti?

1. U potpunosti se slažem
2. Donekle se slažem, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle se ne slažem, ali nisam siguran/na
5. U potpunosti se ne slažem

10) U kojoj mjeri smatraš da muškarci i žene imaju različite emotivne potrebe?

1. U potpunosti se slažem
2. Donekle se slažem, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle se ne slažem, ali nisam siguran/na
5. U potpunosti se ne slažem

11) U kojoj mjeri smatraš da muškarci i žene imaju različite seksualne potrebe?

1. U potpunosti se slažem
2. Donekle se slažem, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle se ne slažem, ali nisam siguran/na
5. U potpunosti se ne slažem

B. Izjave koje će biti izložene u ovom dijelu upitnika imaju za svrhu da istraže tvoje stavove o rodnim ulogama. Ohrabrujemo te da na pitanja odgovaraš iskreno, birajući samo jedan od ponuđenih odgovora. Ukoliko prilikom odgovaranja daš više odgovora na isto pitanje, cijeli upitnik će se smatrati nevažećim. Takođe, da bi se upitnik smatrao validnim, potrebno je da odgovoriš na sva pitanja.

12) Šta misliš ko treba da obavlja sljedeće poslove?

	Više za muškarce	Više za žene	Podjednako za oba pola	Ne znam	Nisam siguran/na
Kuvanje					
Spremanje kuće					
Plaćanje računa					
Popravljanje pokvarenih uređaja					
Briga o djeci					
Izdržavanje porodice					
Kupovina namirnica za kuću					
Briga o starima i bolesnima					

13) Koliko smatraš da djevojčice i dječaci mogu da učestvuju jednako u istim aktivnostima?

1. U potpunosti se slažem
2. Donekle se slažem, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle se ne slažem, ali nisam siguran/na
5. U potpunosti se ne slažem

14) Šta misliš koje od sljedećih aktivnosti su za djevojčice i dječake?

	Više za djevojčice	Više za dječake	Podjednako za oba pola	Ne znam	Nisam siguran/na
Fudbal, košarka, rukomet					
Igranje lastike					
Čitalački klub					
Dramska sekcija					
Debatni klub					

15) Koliko smatraš da je prikladno za djevojke/žene da se druže većinom sa dječacima/muškarcima?

1. U potpunosti prikladno
2. Donekle prikladno, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle neprikladno, ali nisam siguran/na
5. U potpunosti neprikladno

16) Koliko smatraš da je prikladno da se dječaci/muškarci druže većinom sa djevojkama/ženama?

1. U potpunosti prikladno
2. Donekle prikladno, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle neprikladno, ali nisam siguran/na
5. U potpunosti neprikladno

17) U kojoj mjeri smatraš da muškarac treba da bude muževan?

1. U potpunosti se slažem
2. Donekle se slažem, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle se ne slažem, ali nisam siguran/na
5. U potpunosti se ne slažem

18) U kojoj mjeri smatraš da žena treba da bude ženstvena?

1. U potpunosti se slažem
2. Donekle se slažem, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle se ne slažem, ali nisam siguran/na
5. U potpunosti se ne slažem

19) U kojoj mjeri smatraš da je prihvatljivo da se muškarac ne ponaša muževno?

1. U potpunosti prihvatljivo
2. Donekle prihvatljivo, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle neprihvatljivo, ali nisam siguran/na
5. U potpunosti neprihvatljivo

20) U kojoj mjeri smatraš da je prihvatljivo da se žena ne ponaša ženstveno?

1. U potpunosti prihvatljivo
2. Donekle prihvatljivo, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle neprihvatljivo, ali nisam siguran/na
5. U potpunosti neprihvatljivo

Stavi znak „x“ u polje koje odgovara tvojem odgovoru na određenu tvrdnju. Svaka tvrdnja može imati samo jedan odgovor da bi se cijeli upitnik smatrao validnim.	U potpunosti se slažem	Donekle se slažem, ali nisam siguran/na	Ne znam	Donekle se ne slažem, ali nisam siguran/na	Uopšte se ne slažem
Muškarac koji vodi računa o svom tijelu nije muževan.					
Žena je ženstvena iako se ne šminka.					
Muškarac koji posjećuje kozmetičara/ku nije muževan.					
Pravi muškarac je dominantan.					
Prava žena je emotivna.					
Prihvatljivo je da muškarac plače u javnosti.					
Žene imaju veću sklonost ka tračarenju.					
Prihvatljivo je da muškarci pokazuju jedni drugima ljubav.					
Nije prihvatljivo je da se dvije žene drže za ruku.					
Prihvatljivo je da muškarac ima više seksualnih partnerki tokom života.					
Prihvatljivo je da žena ima više seksualnih partnera tokom života.					
Prihvatljivo je da muškarac osjeća privlačnost prema drugim muškarcima.					
Nije prihvatljivo je da žena osjeća privlačnost prema drugim ženama.					
Nije prihvatljivo da muškarac osjeća privlačnost i prema muškarcima i ženama.					
Prihvatljivo je da žena osjeća privlačnost prema muškarcima i ženama.					

C. Izjave koje će biti izložene u ovom dijelu upitnika imaju za svrhu da istraže tvoje stavove o osobama koje se rodno izražavaju drugačije od tipičnog izražavanja za muškarce i žene u našem društvu. Ohrabujemo te da na pitanja odgovaraš iskreno, birajući samo jedan od ponuđenih odgovora. Ukoliko prilikom odgovaranja daš više odgovora na isto pitanje, cijeli upitnik će se smatrati nevažećim. Takođe, da bi se upitnik smatrao validnim, potrebno je da odgovoriš na sva pitanja.

Neke osobe su rođene kao osobe jednog pola, ali se osjećaju kao osobe drugog pola. Ovakve osobe se zovu transrodne osobe.

22) U kojoj mjeri si upoznat/a sa postojanjem transrodnih osoba?

1. U potpunosti sam upoznat/a
2. Donekle sam upoznat/a, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Nekad sam čuo/la, ali nisam siguran/na
5. Uopšte nisam upoznat/a

23) U kojoj mjeri bi se osjećao/la lagodno da u tvom odjeljenju uči transrodna osoba?

1. U potpunosti bih se osjećao/la lagodno
2. Donekle bi mi bilo lagodno, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle bi mi bilo nelagodno, ali nisam siguran/na
5. Uopšte mi ne bi bilo lagodno

24) U kojoj mjeri bi prihvatio/la druga/ricu iz klupe da ti kaže da je transrodna osoba?

1. U potpunosti bih prihvatio/la
2. Donekle bih prihvatio/la, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Mislim da ne bih prihvatio/la, ali nisam siguran/na
5. Uopšte ne bih prihvatio/la

25) U kojoj mjeri bi se osjećao/la lagodno da ti blizak/ska drug/arica kaže da je transrodan/na?

1. U potpunosti bih se osjećao/la lagodno
2. Donekle bi mi bilo lagodno, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle bi mi bilo nelagodno, ali nisam siguran/na
5. Uopšte mi ne bi bilo lagodno

26) Ukoliko ti drug/arica iz odjeljenja kaže da želi da koristiš drugačije zamjenice kad ga/je oslovljavaš (umjesto „on“ - „ona“, ili umjesto „ona“ - „on“, u kojoj mjeri bi ti bilo lagodno da koristiš te zamjenice?)

1. U potpunosti bih se osjećao/la lagodno
2. Donekle bi mi bilo lagodno, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle bi mi bilo nelagodno, ali nisam siguran/na
5. Uopšte mi ne bi bilo lagodno

27) U kojoj mjeri bi ti bilo lagodno da nastaviš druženje sa drugom/ricom ukoliko ti kaže da želi da promijeni pol?

1. U potpunosti bih se osjećao/la lagodno
2. Donekle bi mi bilo lagodno, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle bi mi bilo nelagodno, ali nisam siguran/na
5. Uopšte mi ne bi bilo lagodno

28) U kojoj mjeri bi podržao/la druga/ricu da ti kaže da ga/ju oslovljavaš novim imenom?

1. U potpunosti bih podržao/la
2. Donekle bih podržao/la, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Mislim da ne bih podržao/la, ali nisam siguran/na
5. Uopšte ne bih podržao/la

29) U kojoj mjeri bi ti bilo lagodno da dovedeš kući druga/ricu iz odjeljenja koji/a je transrodan/na?

1. U potpunosti bih se osjećao/la lagodno
2. Donekle bi mi bilo lagodno, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle bi mi bilo nelagodno, ali nisam siguran/na
5. Uopšte mi ne bi bilo lagodno

30) Koja je vjerovatnoća da bi nastavio/la da se družiš sa drugom/ricom koji/a ti kaže da je transrodan/na?

1. Sigurno bih nastavio/la da se družim
2. Mislim da bih nastavio/la da se družim, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Mislim da ne bih nastavio/la da se družim, ali nisam siguran/na
5. Prekinuo/la bih druženje sigurno

31) U kojoj mjeri bi ti bilo lagodno da ostaneš nasamo sa transrodnom osobom iz odjeljenja?

1. U potpunosti bih se osjećao/la lagodno
2. Donekle bi mi bilo lagodno, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle bi mi bilo nelagodno, ali nisam siguran/na
5. Uopšte mi ne bi bilo lagodno

Osoba koja je rođena kao beba muškog pola, ali se osjeća kao žena, zove se trans žena.

32) U kojoj mjeri osjećaš da bi podržao/la druga iz odjeljenja koji ti kaže da je trans muškarac?

1. U potpunosti bih podržao/la
2. Donekle bih podržao/la, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Mislim da ne bih podržao/la, ali nisam siguran/na
5. Uopšte ne bih podržao/la

33) U kojoj mjeri osjećaš da bi podržao/la drugaricu iz odjeljenja koja ti kaže da je trans žena?

1. U potpunosti bih podržao/la
2. Donekle bih podržao/la, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Mislim da ne bih podržao/la, ali nisam siguran/na
5. Uopšte ne bih podržao/la

Osoba koja je rođena kao beba ženskog pola, ali se osjeća kao muškarac, zove se trans muškarac.

34) U kojoj mjeri se slažeš sa sljedećim tvrdnjama:

Stavi znak „x“ u polje koje odgovara tvom odgovoru na određenu tvrdnju. Svaka tvrdnja može imati samo jedan odgovor da bi se cijeli upitnik smatrao validnim.	U potpunosti se slažem	Donekle se slažem ali nisam siguran/na	Ne znam	Donekle se ne slažem, ali nisam siguran/na	Uopšte se ne slažem
Transrodne osobe trebaju imati pravo na besplatnu promjenu pola.					
Trans žene trebaju imati pravo da koriste ženski wc.					
Trans muškarci trebaju imati pravo da koriste muški wc.					
Transrodne osobe su mentalno poremećene.					
Transrodne osobe su potpuno zaštićene u društvu.					
Transrodne osobe trebaju posebnu zaštitu u školama.					
Nije normalno da osoba želi da promijeni pol.					
Transrodne osobe su isto što i gej osobe.					
Transrodne osobe čine grijeh ukoliko žive u rodu koji osjećaju, umjesto u polu koji im je dat na rođenju.					
Društvo u većoj mjeri prihvata ljude koji se rodno izražavaju drugačije od pola koji im je dat na rođenju.					
Društvo je previše slobode dalo ljudima koji se rodno izražavaju drugačije od pola koji im je dat na rođenju.					
Ukoliko prihvatimo transrodne osobe ugroziće se postojanje muškaraca i žena.					
Transrodne osobe treba da imaju jednaka prava kao sve osobe.					
Transrodne osobe krše tradiciju i kulturu našeg društva.					
Nije normalno nositi odjeću suprotnog pola.					
Profesori/ke treba da oslovljavaju trans osobe imenom koje koriste.					
Profesori/ke treba da koriste ime trans osobe koje piše u dnevniku.					

D. Izjave koje će biti izložene u ovom dijelu upitnika imaju za svrhu da istraže tvoje stavove o vršnjačkom nasilju koje se dešava na osnovu rodno izražavanja učenika/ca. Ohrabrujemo te da na pitanja odgovaraš iskreno, birajući samo jedan od ponuđenih odgovora. Ukoliko prilikom odgovaranja daš više odgovora na isto pitanje, cijeli upitnik će se smatrati nevažećim. Takođe, da bi se upitnik smatrao validnim, potrebno je da odgovoriš na sva pitanja.

35) U kojoj mjeri se slažeš sa sljedećim tvrdnjama:

Stavi znak „x“ u polje koje odgovara tvojem odgovoru na određenu tvrdnju. Svaka tvrdnja može imati samo jedan odgovor da bi se cijeli upitnik smatrao validnim.	U potpunosti se slažem	Mislim da se slažem, ali nisam siguran/na	Ne znam	Mislim da se ne slažem, ali nisam siguran/na	Uopšte se ne slažem
Muškarci koji su percipirani kao ženstveni doživljavaju fizičko nasilje u školi ili u školskom okruženju					
Muškarci koji su percipirani kao ženstveni doživljavaju podsmijavanje u školi ili u školskom okruženju					
Muškarci koji su percipirani kao ženstveni nemaju drugova u školi					
Muškarci koji su percipirani kao ženstveni nemaju drugarica u školi					
Žene koje su percipirane kao muškobanjaste doživljavaju fizičko nasilje u školi ili u školskom okruženju					
Žene koje su percipirane kao muškobanjaste doživljavaju podsmijavanje u školi ili u školskom okruženju					
Žene koje su percipirane kao muškobanjaste nemaju drugova u školi					
Žene koje su percipirane kao muškobanjaste nemaju drugarica u školi					

36) Koliko često si čuo/la da je osoba koja je percipirana kao LGBT doživjela:

Stavi znak „x“ u polje koje odgovara tvojem odgovoru na određenu tvrdnju. Svaka tvrdnja može imati samo jedan odgovor da bi se cijeli upitnik smatrao validnim.	Vrlo često	Ponekad	Ne znam	Rijetko	Nikad
Fizičko nasilje u školi ili školskom okruženju					
Psihičko nasilje u školi ili školskom okruženju					
Ismijavanje u školskom okruženju					
Odbacivanje u školskom okruženju					

37) U kojoj mjeri bi želio/ljela da znaš više o transrodnim osobama?

1. Želim da znam mnogo više
2. Mislim da želim da znam, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Mislim da ne želim da znam, ali nisam siguran/na
5. Ne želim da znam ništa

38) Koliko misliš da LGBTI teme treba da budu zastupljene u nastavnom programu?

1. U potpunosti se slažem
2. Donekle se slažem, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle se ne slažem, ali nisam siguran/na
5. U potpunosti se ne slažem

39) Koliko misliš da profesori/ke imaju ulogu u zaštiti transrodnih osoba od nasilja u školi?

1. U potpunosti se slažem
2. Donekle se slažem, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle se ne slažem, ali nisam siguran/na
5. U potpunosti se ne slažem

40) Koliko misliš da školska uprava ima ulogu u zaštiti transrodnih osoba od nasilja u školi?

1. U potpunosti se slažem
2. Donekle se slažem, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle se ne slažem, ali nisam siguran/na
5. U potpunosti se ne slažem

41) Koliko misliš da učenici/e škole imaju ulogu u zaštiti transrodnih osoba od nasilja u školi?

1. U potpunosti se slažem
2. Donekle se slažem, ali nisam siguran/na
3. Ne znam
4. Donekle se ne slažem, ali nisam siguran/na
5. U potpunosti se ne slažem

E. Molimo te samo da nam za kraj daš neke podatke o tebi. Podsjećamo te da ovi podaci nipošto ne mogu ukazati na tvoj identitet, te u potpunosti čuvaju tvoju anonimnost. Podaci koje tražimo u ovom dijelu koristit će se isključivo za demografsku analizu upitnika.

42. Koji pol ti je pripisan na rođenju?

- a) Muški
- b) Ženski
- c) Interpolni

43. Koji je tvoj rodni identitet?

- a) Muškarac
- b) Žena
- c) Trans muškarac
- d) Trans žena
- e) Interpolni muškarac
- f) Interpolna žena
- g) Nebinarna osoba
- h) Ne identifikujem se
- i) Ne želim da kažem
- k) _____

44. Koliko imaš godina? _____

45. U kojoj školi učiš?

46. Koji razred pohađaš? _____

47. Koje si nacionalnosti?

- a) Crnogorske
- b) Srpske
- c) Albanske
- d) Bošnjačke
- e) Romske
- d) _____

48. Koje si vjeroispovjesti?

- a) Pravoslavne
- b) Katoličke
- c) Islamske
- d) Ateista/kinja sam
- e) _____

**HVALA TI NA IZDVOJENOM VREMENU DA
ISPUNIŠ OVAJ UPITNIK!**

ANEKS 2: PITANJA KORIŠĆENA U FOKUS GRUPAMA

1. Kako biste opisali/e vaše iskustvo u srednjoj školi?
2. U kojoj mjeri ste autentično izražavali/e vaš rodni identitet u školi?
3. Da li se u vašoj školi učilo ili razgovaralo o LGBTIQ temama? Ako jeste, na koji način?
4. U kojoj mjeri ste se osjećali/e prihvaćeno od strane okoline u školi?
5. Kakav vam je bio odnos sa profesorima/kama?
6. Kakav ste odnos imali sa školskim/om pedagogom/škinjom ili psihologom/škinjom?
7. Šta škole mogu da urade da ohrabre trans osobe/osobe koje se rodno ne konformišu da žive autentično?

ANEKS 3. PITANJA KORIŠĆENA U DUBINSKIM INTERVJUIMA

1. Koje zamjenice koristiš?
2. Koji je tvoj rodni identitet?
3. Kako se izjašnjavaš po pitanju svoje seksualne orijentacije?
4. Koliko imaš godina?
5. Odakle si? Da li si pohađao/la školu u svom rodnom gradu?
6. Da li si živio/la u studentskom domu, privatnom smještaju ili negdje treće? Kako bio opisao/la svoje iskustvo u studentskom domu/privatnom smještaju/drugo?
7. Koji je stepen tvog obrazovanja?
8. Koju si školu pohađao/la? // Koju školu pohađaš?
9. Da li si nastavio/la školovanje poslije srednje škole? Koji fakultet si upisao/la? Ako ne - iz kojeg razloga nijesi nastavio/la?
10. Ako su napustili školovanje ili vanredno polažu – iz kojeg razloga?
11. Da li si tokom školovanja imao/la podršku roditelja po pitanju tvog rodnog identiteta?
12. Da li si živio/la u skladu sa svojim rodnim identitetom u školi?/ Da li si bio/la out u srednjoj školi?
13. Kako bi opisao/la svoje rodno izražavanje u srednjoj školi? U kojoj mjeri je bilo u skladu sa tvojim identitetom?
14. Ako nijesu bili/e out - iz kojeg razloga? Šta misliš, kako bi na to reagovali tvoji drugovi i drugarice iz odeljenja? Na osnovu čega si to zaključio/la?
15. Ako nijesu bili/e out - Kako bi na to reagovali tvoji profesori? Na osnovu čega si to zaključio/la?
16. Ako su bili/e out - da li su drugovi i drugarice iz razreda koristili/e zamjenice koje preferiraš? Da li su profesori i ostali zaposleni u školi koristili zamjenice koje preferiraš? U kojoj mjeri si se osjećao/la sigurno da izraziš svoj rodni identitet u školi?
17. Kako bi opisao/la svoje iskustvo u srednjoj školi? Kad bi mogao/la da ga opišeš u jednoj riječi, koju riječ bi iskoristio/la?
18. Da li se u tvojoj školi pričalo o transrodnosti? Ako da, na koji način i u kojoj mjeri. Da li se pričalo na času u okviru obrazovnog programa? Da li se pričalo u vannastavnim aktivnostima? Ako da, ko je inicirao takve teme? Kakve su reakcije tvojih vršnjaka/kinja bile?
19. Da li se u tvojoj školi pričalo o rodno varijantnim osobama? Ako da, na koji način i u kojoj mjeri. Da li se pričalo na času u okviru obrazovnog programa? Da li se pričalo u vannastavnim aktivnostima? Ako da, ko je inicirao takve teme? Kakve su reakcije tvojih vršnjaka/kinja bile?
20. Da li se u tvojoj školi pričalo ili učilo o LGBTIQ pitanjima? Ako da, na koji načini u kojoj mjeri. Da li se pričalo na času u okviru obrazovnog programa? Da li se pričalo u vannastavnim aktivnostima? Ako da, ko je inicirao takve teme? Kakve su reakcije tvojih vršnjaka/kinja bile?
21. Šta bi volio/ljela da se uči u školi, a što nije bilo sastavni dio obrazovnog programa? Koje teme koje se tiču seksualne orijentacije i rodnog identiteta bi volio/ljela da se obrađuju na času? U kojoj mjeri bi se osjećao/la prijatno/sigurno ukoliko bi se predavalo o LGBT temama u školi? Na koji način bi želio/la da se priča o LGBT temama u školi?
22. U kojoj mjeri smatraš da si mogao/la otvoreno da pričaš o svom rodnom identitetu u školi? Ako su mogli/e - šta te je ohrabrilo? Ako nijesu mogli/e - Da li bi ti bilo značajno da si imao/la nekog da otvoreno pričaš? U kojoj mjeri? Zašto si osjećao/la da ne možeš?
23. Da li imao/la kome da se obratiš oko nedoumica koje si imao/la u tom periodu u odnosu na tvoj identitet? Da li si se nekome obratio/la? Ako da - kome? Kakva je bila reakcija te osobe/tih osoba? Opiši situaciju ili daj primjer. Da li su ti upitili neki značajan savjet ili podršku? Ako ne - iz kojeg razloga? Obrazložiti.
24. U kojoj mjeri si se osjećao/la slobodno da se nekome obratiš oko nedoumica koje si imao/la u tom periodu u odnosu na tvoj identitet? Zbog čega?
25. U kojoj mjeri si mogao/la otvoreno da pričaš sa svojim društvom u školi? Da li si sa njima otvoreno pričao/la o temama koje se tiču seksualne orijentacije ili rodnog identiteta?
26. Kakav si odnos imao/la sa drugovima/ drugaricama iz razreda? Ocijeni svoj odnos sa drugovima i drugaricama iz razreda od 1

- (loš) do 10 (odličan) i objasni zašto si dao/la tu ocjenu? Opiši neku situaciju koja je karakteristična za tvoj odnos sa drugovima/drugaricama iz razreda?
27. Kakav je bio njihov stav o LGBTIQ osobama? Na osnovu čega si to zaključio/la? Da li je bila neka situacija gdje su otvoreno pokazali/e svoj stav prema LGBTIQ osobama?
 28. Kakav je bio njihov stav o rodnim ulogama? Na osnovu čega si to zaključio/la? Da li je bilo nekih situacija, debata na času ili slično gdje su jasno iznijeli svoje stavove? Da li si to zaključio/la iz njihovog ponašanja?
 29. Da li misliš da su djevojčice i dječaci različito tretirani/e u tvojoj školi? Ako da - U kojoj mjeri se razlikovao tretman prema djevojčicama i dječacima u tvojoj školi? Opiši neku situaciju na osnovu koje si to zaključio/la.
 30. Da li je bio neko od profesora/ki sa kojim/om si mogao/la otvoreno da razgovaraš? Ako da, koliko? Na koji način su pokazivali/e otvorenost? Ako ne, iz kojeg razloga? Zašto misliš da je tako? Da li su na neki način to pokazali/e? Detaljnije objasniti ili opisati konkretnu situaciju
 31. Kako su se profesori ophodili prema tebi tokom tvog školovanja? Detaljnije objasniti. Dati neki primjer
 32. Kako bi ocijenio/la svoj odnos sa profesorima? (od 1 do 10) Obrazloži svoju ocjenu. Da li je sa svim profesorima/kama bio sličan odnos? Daj neke pozitivne primjere. Ako su loše ocijenili - da daju primjere i koji nijesu pozitivni
 33. Tokom školovanja, da li si imao/la podršku od strane školskog/e pedagoga/škinje ili psihologa/škinje? Na koji način? Opiši neku situaciju kad ti je podrška bila potrebna/način na koji ti je pružena ili na koji nije - zavisi od odgovora
 34. U kojoj mjeri si se osjećao/la prihvaćenim/om od strane okoline u školi? Kad bi mogao/la da daš ocjenu od 1 do 10, koju bi dao/la? Obrazložiti sa primjerima. Opisati zašto su se osjećali/e prihvaćenim tj neprihvaćenim.
 35. U kojoj mjeri si se osjećao/la bezbrižno u svojoj školi? Ocijeni do 1 do 10? Iz kojeg razloga si dao/la tu ocjenu? Ako je niska ocjena - zašto si se nijesi osjećao/la bezbrižnim? Koje su to situacije? Šta ti je bilo potrebno u tim trenucima? Kako misliš da se učenici/ce mogu osjećati bezbjednije u školama? Po tvom mišljenju, šta mogu profesori da urade po tom pitanju? Uprava škole? Školski pedagog ili psiholog? Na koji način mogu učenici/e da utiču da se situacija poboljša?
 36. Da li si nekad doživio/la neprijatnosti u školi zbog načina na koji se oblačiš? Ako da, kakve? Opiši jednu situaciju.
 37. Da li si nekad doživio/la neprijatnosti u školi zbog svog rodnog izražavanja? Opisati konkretnu situaciju
 38. Da li si se suočio/la sa nekom vrstom diskriminacije i nasilja u srednjoj školi?
 39. Da li si u tim slučajevima imao/la kome da se obratiš? U kojoj mjeri si se osjećao sigurno/a da se nekome obratiš povodom toga?
 40. Ako da - kome si se obratio/la? Kako je ta osoba reagovala? Da li ti je pružila podršku? Ako ne- zašto nijesi? Kako si se ti osjećao/la povodom toga?
 41. Da li je neko/a od profesora/ki znao/la za to? Šta su profesori/ke preduzeli/e povodom toga? Objasniti. Da li ti je podrška profesora bila značajna? Ako je izostajala - da li bi ti bila značajna? Na koji način misliš da su mogli/e da ti pomognu?
 42. Da li je uprava škole, školski/a pedagog/škinja i/ili psiholog/škinja bio/la upoznat sa slučajem? Ako jesu, da li su i šta su preduzeli/e povodom toga? U kojoj mjeri si se osjećao/la prijatno da razgovaraš o tome sa njima? Da li ti je njihova podrška bila značajna? (ili Da li bi ti njihova podrška bila značajna?) Po tvom mišljenju, koja je njihova uloga u tim situacijama? Na koji način je ona značajna? (ako je nije bilo - šta bi mogla uprava škole/školski/a pedagog/škinja da uradi po tom pitanju?)
 43. Da li misliš da tvoja srednja škola pruža adekvatnu podršku transrodnim osobama? Kako bi ocijenio/la sistem podrške tvoje škole od 1 do 10? Objasni zašto si dao/la tu ocjenu.
 44. Na koji način bi ti, da možeš, unaprijedio/la sistem podrške u školi? Razmisli o svom iskustvu u školi i onome što je tebi trebalo u tom periodu.
 45. Što bi istakao/la kao pozitivno iskustvo iz srednje škole?

ANEKS 4. KORIŠĆENA LITERATURA

A. S. Zeković (2013). Crnogorska obrazovna politika i seksualna orijentacija: Zastupljenost LGBT tema u školskim programima i udžbenicima. LGBT Forum Proges, Podgorica

Anti-diskriminaciona politika, NVO Juventas, Medicinski fakultet, Univerzitet Crne Gore, 2013. Podgorica.

Brooks, F. L. (2005). Transgender behavior in boys: The social work response. Doctoral dissertation, Simmons College School of Social Work.

Concil of Europe Parliamentary Assembly Resolution 2048 (2015): Discrimination against transgender people in Europe, Dostupno na: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=21736>

Concil of Europe Parliamentary Assembly Resolution 2191 (2017): Promoting the human rights of and eliminating discrimination against intersex people, Dostupno na: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=24232=en>

Concluding observations on the second periodic report of Montenegro, Committee of the Elimination of Discrimination against Women, 21st July 2017. Dostupno online na:

<http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPrICAqhKb7yhsgOTxO5cLIZ0CwAvhyns%2ByJkiEj7TvkpzpCWlaw%2FXo5zl6Qpj9bMmh8y7A8ieXBJtxM8baOhnToMqMn5d4ngDsz828dhdfR8T%2BsR8uNG2UYs>

European parliament resolution on rights of intersex persons (2018)2878)(RSP)), Dostupno na: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2019-0128_EN.html?redirect

Good, J. J., & Sanchez, D. T. (2010). Doing Gender for Different Reasons: Why Gender Conformity Positively and Negatively Predicts Self-Esteem. *Psychology of Women Quarterly*, 34(2), 203–214. <https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.2010.01562.x>

Grossman, A. H., D'Augelli, A. R., Howell, T. J., & Hubbard, S. (2005). Parent's reactions to transgender youth's gender nonconforming

expression and identity. *Journal of Gay and Lesbian Social Services*, 18(1), 3–16.

J. McNeal, L. Bailey, S. Ellis, J. Morton, M. Raegan. *Trans Mental Health Study*. 2012. Dostupno na: https://www.gires.org.uk/wp-content/uploads/2014/08/trans_mh_study.pdf

Kosciw, J. G., & Diaz, E. M. (2005). *The 2005 National School Climate Survey*. New York: Gay Lesbian and Straight Education Network.

Krivični zakon, Službeni list Crne Gore, br. 70/2003, 13/2004, 47/2006 i Sl.CG. br. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011 - dr.zakon, 40/2013, 56/2013, 14/2015, 42/2015, 58/2015-dr. Zakon i 44/2017

National LGBT Survey, Government Equality Office, 2018. Dostupno na: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/721704/LGBT-survey-research-report.pdf

Recommendation CM/Rec(2010)5 of the Committee of Ministers to member states on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation or gender identity, Dostupno na: <https://www.coe.int/en/web/soi/rec-2010-5>

Smjernice za postupanje stručnih službi škola u radu sa lgbt mladima, Juventas, 2015. Dostupno online na: <http://juventas.co.me/me/publikacije/753-smjernice-za-postupanje-strucnih-sluzbi-skola-u-radu-sa-lgbt-mladima>

T. Milić, R. Novović, S. Grdinić, I. Raščanin (2015). *Podjela odgovornosti i postupanje u cilju prevencije i u slučajevima pojave nasilja*, Ministarstvo prosvjete

The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Rome, 1950. Dostupno na: <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=basictexts&c>

UNESCO, 2012. *Education Sector responses to Homophobic Bullying*, Booklet 8

Ustav Crne Gore, Službeni list Crne Gore, br. 1/2007 i 38/2013.

Zakon o pravima pacijenta, Službeni list Crne Gore, br. 40/2010 i 40/2011 - dr. zakon

Zakon o rodnoj ravnopravnosti, Službeni list Crne Gore, br. 46/2007 i Sl.CG. br. 73/2010 - dr.zakon, 40/2011 - dr. zakon i 35/2015

Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti, Službeni list Crne Gore, br. 27/2013, 1/2015, 42/2015, 47/2015, 56/2016, 66/2016, 1/2017, 31/2017 - odluka US, 42/2017 i 50/2017

Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti, Službeni list Crne Gore, br. 27/2013, 1/2015, 42/2015, 47/2015, 56/2016, 66/2016, 1/2017, 31/2017 - odluka US, 42/2017 i 50/2017

Zakon o zabrani diskriminacije, Službeni list Crne Gore, br. 46/2010, 40/2011 - dr. zakon, 18/2014 i 42/2017.

Zakon o zdravstvenoj zaštiti, Službeni list Crne Gore br. 3/2016, 39/2016 i 2/2017.

Zakon o zdravstvenom osiguranju, Službeni list Crne Gore, br. 6/2016, 2/2017, 22/2017 i 13/2018

O AUTORKAMA/IMA

MARICA VLAHOVIĆ

Marica Vlahović je diplomirana socijalna radnica, bachelor psihološkinja, feministkinja i aktivistkinja za ljudska prava LGBTIQ osoba u Crnoj Gori.

Svoj aktivizam započela je 2011. godine kao volonterka u Juventasovom LGBT Drop in centru. Od 2015. godine članica je Organizacionog odbora Montenegro Prajda, a od 2018. godine zvanično je zaposlena u Queer Montenegro kao koordinatorka projekta. Kroz svoj aktivizam bavila se zagovaranjem ljudskih prava LGBTIQ osoba, povećanju vidljivosti i društvenog položaja LGBTIQ osoba, unaprijeđenju queer kulture i umjetnosti, sprovođenju radionica, kao i razvijanju sistema psihosocijalne mreže podrške za mlade LGBTIQ osobe. Pored toga, aktivna je članica neformalne grupe LBTQ žena "kvirA".

Osim aktivizma u borbi za ljudska prava LGBTIQ osoba, radila je na projektima pružanja psihosocijalne podrške djeci i omladini sa smetnjama u razvoju, unaprijeđenja položaja Roma/kinja i Egipćana/ki u osnovnim i srednjim školama, kao i akcijama za zaštitu prava životinja i životne sredine. Saradnica je na izradi priručnika "Aktivnosti i igre za rad sa djecom predškolskog uzrasta", koji je izdao Pedagoški centar Crne Gore. Jedna je od autorki programa za stručno usavršavanje nastavnika "Aktivnosti, igre i materijali za rad sa djecom predškolskog i ranog školskog uzrasta" i koordinatorka programa "Inkluzivno obrazovanje", koji su akreditovani od strane Zavoda za školstvo. Trenutno je polaznica Advanced TA edukaciji ICTA-e (Evropskog akreditovanog instituta za transakcionu analizu).

JOVAN ULIČEVIĆ

Jovan Uličević je diplomirani biolog, specijalista u oblasti ekologije, kao i trans aktivista iz Crne Gore, koji se bavi zaštitom i promocijom ljudskih prava transrodnih, rodno varijantnih i interpolnih osoba na nacionalnom i regionalnom nivou.

Svoj aktivizam započeo je 2013. godine, kao jedan od osnivača LGBTIQ asocijacije Kvir Montenegro. Zajedno s grupom aktivista/kinja iz zemalja bivše Jugoslavije, 2014. g. bio je jedan od osnivača regionalne organizacije Trans Mreža Balkan koja se bavi zaštitom ljudskih prava trans, rodno varijantnih i interpolnih osoba (TIRV) u zemljama Zapadnog Balkana: Hrvatskoj, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Srbiji, Sloveniji, Kosovu, Albaniji i Makedoniji.. Od 2017. godine je izvršni direktor Asocijacije „Spektra“, prve trans organizacije u Crnoj Gori.

Kroz svoj aktivizam bavio se zagovaranjem ljudskih prava TIRV osoba, podizanjem vidljivosti trans i inter tema u društvu, edukacijom institucija i zaposlenih u institucijama (ljekara/ki, psihologa/škinja, policijskih službenika/ca, socijalnih radnika/ca, pedagoga/škinja, nastavnika/ca, itd.), nevladinih organizacija, političkih partija i opšte javnosti o ljudskim pravima TIRV osoba, kao i razvijanjem intersekcionalnog pristupa u radu s trans i inter osobama, uključujući rad s trans osobama koje žive s HIV-om, trans seksualnim radnicima/ama, trans osobama koje koriste droge, etničkim manjinama, imigrantima/kinjama, itd. Autor je nekoliko publikacija i brošura koje se bave trans temama, uključujući i publikacije za medicinske radnike, istraživanja o diskriminaciji LGBT osoba u zatvorskim sistemima, kao i izvještaja iz sjenke o implementaciji CEDAW preporuka, te implementaciji Preporuka Komiteta ministara o mjerama borbe protiv diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

O ASOCIJACIJI SPEKTRA

Asocijacija Spekra je jedina organizacija u Crnoj Gori koja se bavi specifično zaštitom i promocijom ljudskih prava transrodnih, rodno varijantnih i interpolnih osoba. Čine je transrodni/e i rodno varijantni/e aktivisti/kinje. Osnovana je u martu 2017. godine, nakon višegodišnjeg djelovanja neformalne grupe "Transovci" kroz Queer Montenegro.

Vizija Spektre je društvo u kojem sve osobe uživaju jednaka prava, u kojem se svi identiteti i tijela poštuju, a razlike slave.

Misija Spektre je iskorjenjivanje rodno zasnovanog nasilja u Crnoj Gori, kroz stvaranje jakog, vidljivog pokreta, razvoj volonterizma i aktivizma, javno zagovaranje, edukaciju i aktivno uključivanje trans, rodno varijantnih i interpolnih osoba u kreiranje i sprovođenje politika koje obezbjeđuju jednakost, pristup pravdi i poštovanje različitosti.

Vrijednosti na kojima se zasniva rad Spektre su: ne-nasilje, samoodređenje, trans inkluzivan feminizam, poštovanje tjelesnog integriteta, poštovanje identiteta i iskustava, jednak pristup zdravstvenom, socijalnom i pravnom sistemu, jednak tretman u društvu, humanizam, transparentnost, timski rad, kultura dijaloga, kritičko promišljanje, asertivnost, inovativnost, kreativnost i fleksibilnost, volonterizam, empatičnost, pacifizam.

Spekra sprovodi svoje aktivnosti kroz nekoliko programa:

Program za izgradnju zajednice

U okviru Spektre, funkcionišu socijalni servisi koji podrazumijevaju grupu samopodrške, individualne konsultacije, podršku u slučajevima nasilja i diskriminacije i facilitaciju kontakta sa institucijama.

Grupa samopodrške za trans i rodno varijantne osobe se organizuje jednom nedeljno i to četvrtkom od 18:00 h. Grupa se bavi pitanjima samoprihvatanja, identiteta, tijela, seksualnosti, partnerskih veza, porodice, diskriminacije u društvu, razvijanjem mehanizama za odbranu od nasilja i diskriminacije i svim drugim temama koje su od značaja za transrodne i rodno varijantne osobe.

Individualne konsultacije podrazumijevaju vršnjačko savjetovanje sa trans aktivistima/kinjama na siguran i povjerljiv način u sigurnom prostoru. Konsultacije se obavljaju uživo, preko telefona i online.

Ukoliko osoba doživi nasilje i/ili diskriminaciju, tim Spektre učestvuje u ulozi zastupništva i/ili povjerljivog lica, ali i pruža podršku osobi u cilju boljeg nošenja sa konkretnim slučajem. Takođe, u svim slučajevima kontakta sa institucijama (zdravstvenim, centrima za socijalni rad, obrazovnim, administrativnim, centrima bezbjednosti i drugim), tim Spektre pruža mogućnost facilitacije kontakta i komunikacije.

Osim navedenih aktivnosti, Spekra kontinuirano sprovodi radionice, edukacije i treninge kako za mlade trans aktiviste/kinje, tako i za cjelokupnu trans, inter i rodno varijantnu zajednicu, ali i LGBTIQ zajednicu uopšte.

Program javnog zagovaranja

Program javnog zagovaranja fokusiran je na promjenu relevantnih zakona i politika u cilju obezbjeđivanja potpunog poštovanja ljudskih prava trans, rodno varijantnih i interpolnih osoba. Program je fokusiran na zagovaranje za pravno priznanje roda bazirano na samoodređenju, depatologizaciji i poštovanju tjelesnog integriteta. Glavna aktivnost unutar programa javnog zagovaranja je zagovaranje za usvajanje Zakona o rodnom i polnom identitetu, u saradnji sa Kvir Montenegrom i NVO Juventas, te koji će ukoliko bude usvojen, pružiti mogućnost pravnog priznanja roda trans osobama bez medicinskih preduslova, zabraniti nepotrebne operativne zahvate nad interpolnim osobama i urediti nekoliko prava koja se tiču porodičnog života i diskriminacije zasnovane na rodu i/ili polnim karakteristikama. Osim navedenog Zakona, program teži unapređenju zakonodavnog okvira u cilju obezbjeđivanja besplatne, dostupne i kvalitetne zdravstvene zaštite, besplatnog, dostupnog, kvalitetnog i sigurnog obrazovanja, poštovanja radničkih prava i jednakih mogućnosti za rad, besplatne, dostupne i kvalitetne socijalne zaštite, dostupne i kvalitetne zaštite od nasilja i diskriminacije, poštovanja prava na privatni život, te druga prava koja su garantovana ljudskim pravima.

Program za odnose s javnošću

Program za odnose s javnošću je fokusiran na aktivnosti koje imaju za cilj podizanje

vidljivosti i svijesti o trans i interpolnim temama kroz medije, prenošenje ličnih priča, ulične akcije i druge alate. Ovaj program je fokusiran na unapređenje načina izvještavanja o transrodnim, rodno varijantnim i interpolnim osobama, kao i kreiranje adekvatnih, naučno-baziranih, afirmativnih i poštujućih stavova o trans, inter i rodno varijantnim osobama, te razbijanje predrasuda i stereotipa zasnovanih na rodnim/polnim normama.

Program za edukaciju

Kroz ovaj program, Spektra sprovodi edukaciju u vezi sa ljudskim pravima i tretmanom trans, rodno varijantnih i interpolnih osoba, za različite institucije i zainteresovane strane. Do sada, aktivisti/kinje Spektre su bili/e edukatori/ke na edukacijama sprovedenim za: medicinske radnike/ce, psihologe/škinje, pedagoge/škinje, policijske službenike/ce, socijalne radnike/ce, novinare/ke, srednjoškolce/ke, nastavnike/ce i mnoge druge.

Tel: 067/ 135- 205 Jovan Ulićević

068/ 426- 695 Nikola Ilić

Facebook stranica: Spektra

Instagram: @asocijacija.spektra

Više o Spektri na sajtu asocijaciaspektra.org

SERVISI PODRŠKE TRANSRODNIM I RODNO VARIJANTNIM OSOBAMA

S obzirom na kompleksnost životne situacije u kojoj se nalaze transrodne, rodno varijantne i interpolne osobe, važno je pružiti sveobuhvatnu podršku, sa ciljem obezbjeđivanja što boljih životnih uslova za postizanje najvišeg mogućeg standarda kvaliteta života pomenutih ranjivih grupa.

S tim u vezi, važno je imati na umu da van institucija, postoje servisi podrške koji su od ključne važnosti za transrodne, rodno varijantne i interpolne osobe:

Grupa samopodrške koju organizuje Asocijacija Spektra, svakog četvrtka u 18:00. Grupa se bavi pitanjima samoprihvatanja, identiteta, tijela, seksualnosti, partnerskih veza, porodice, diskriminacije u društvu,

razvijanjem mehanizama za odbranu od nasilja i diskriminacije i svim drugim temama koje su od značaja za transrodne i rodno varijantne osobe.

Kontakt: Hana Konatar

E-mail: hana.spektra@gmail.com

Individualne vršnjačke konsultacije podrazumijevaju vršnjačko savjetovanje sa trans aktivistima/kinjama Asocijacije Spektra na siguran i povjerljiv način u sigurnom prostoru. Konsultacije se obavljaju uživo, preko telefona i online.

Kontakt: Nikola Ilić

E-mail: nikolailic.spektra@gmail.com

Telefon: 068/426-695

Facilitaciju pristupa zdravstvenim uslugama pruža Asocijacija Spektra, a obuhvata olakšavanje pristupa medicinskim stručnjacima/kinjama koji/e imaju iskustva u radu sa trans osobama, pružanje pratnje i podrške tokom traženja zdravstvenih usluga, kao i pružanje podrške tokom samog procesa prilagođavanja pola.

Kontakt: Jovan Ulićević

E-mail: jovan.spektra@gmail.com

Telefon: 067/135-205

Podrška prilikom prijave nasilja i/ili diskriminacije koju pruža tim Spektre podrazumijeva učestvovanje u ulozi zastupništva i/ili povjerljivog lica, ali i pružanje podrške osobi u cilju boljeg nošenja sa konkretnim slučajem.

Kontakt: Jovan Ulićević

E-mail: jovan.spektra@gmail.com

Telefon: 067/135-205

Besplatna pravna pomoć koju pruža LGBTIQ Asocijacija Queer Montenegro, a kroz koju LGBTIQ osobe mogu dobiti besplatno pravno savjetovanje i zastupanje u svim slučajevima

nasilja i diskriminacije koje uključuje seksualnu orijentaciju, rodni identitet, rodno izražavanje i/ili polne karakteristike.

Kontakt: Danijel Kalezić

E-mail: danijel@queermontenegro.org

Telefon: 067/309-399

Prevenција HIV-a i polno prenosivih infekcija podrazumijeva usluge koje pruža LGBTIQ Asocijacija Queer Montenegro i NVO Juventas. Usluge se ogledaju u pružanju informacija o prevenciji HIV-a i PPI, obezbjeđivanju materijala zaštite tokom seksualnih odnosa, sterilnog materijala za injektiranje droga, psihološke, medicinske i socijalne podrške, organizovanja anonimnog testiranja, kao i pružanje podrške tokom testiranja, ali i facilitaciji pristupa terapiji HIV-a i polno prenosivih infekcija.

Kontakt: Danijel Kalezić

E-mail: danijel@queermontenegro.org

Telefon: 067/309-399

Kontakt: Jelena Čolaković

E-mail: jelena.colakovic@gmail.com

Telefon: 067/867-007

MINISTARSTVO JAVNE UPRAVE

